

Türkiye Kapitalizminin Mekansal Dönüşümü

Faruk Ataay

Son yirmi yılda dünya ve Türkiye ekonomisinde yaşanan değişimler kapitalizmin mekandaki eşitsiz gelişimine yeni boyutlar eklemekte, yerleşim sistemi ile yerleşim merkezleri arasındaki hiyerarşiyi yeniden yapılandırmaktadır. Bu çerçevede Türkiye ekonomisinde ve sanayinin coğrafi dağılımında son yirmi yılda ortaya çıkan değişimlere yönelik ilgi, günümüzde iyice yoğunlaşmış bulunmaktadır. 'Yeni sanayileşen ülkeler', 'küreselleşme-yerelleşme', 'dünya kentleri', 'yanışan yerellikler', 'yeni sanayi odakları', 'Anadolu kaplanları' gibi başlıklar altında yürütülen tartışmaları bu kapsamda ele almak olanaklıdır. Sözü edilen yazında dünya ve Türkiye ekonomisindeki değişimi, bir 'sanayi örgütlenme tarzı' olarak fordizmden esnek uzmanlaşmaya (post-fordizm) geçildiği tezi temelinde değerlendiren kuramlara dayanan çözümlemelere ve bunlara dayanılarak yapılan politika önerilerine rastlanmaktadır¹.

Dünya ekonomisinde son yirmi yılda 'kitlesele üretim'e dayalı büyük ölçekli fordist sanayilerin gerileyip, 'esnek uzmanlaşma'ya dayalı küçük-orta ölçekli sanayilerin büyük ağırlık kazanmaya başladığını, bunun da kapitalizmin mekandaki gelişimi bakımından az gelişmiş ülkeler ve bölgeler lehine çok büyük fırsatlar doğurduğunu ileri süren 'esnek uzmanlaşma' kuramlarına dayanılarak; KOBİ'lerin ve 'Anadolu kaplanları' olarak adlandırılan kentlerin, hem Türkiye'nin uluslararası işbölümünde daha yukarılara tırmanmasının, hem de bölgeler arası dengesizliklerin giderilmesinin itici gücü durumuna geldiği ileri sürülmektedir. Hatta, medyada 'Anadolu kaplanları', üniversitelerde de 'esnek uzmanlaşma' teorileri etrafında estirilen rüzgarlara bakılacak olursa, Türkiye ekonomisinin merkezinin tamamen yer değiştirdiği bile sanılabilir².

Bu çalışma, 'Anadolu kaplanları'

olarak adlandırılan kentlerde ortaya çıkan sanayileşme eğilimleri ile 'esnek uzmanlaşma' kuramlarının tarif ettiği olgular arasında benzerlikler bulunup bulunmadığının sorgulanmasının ötesine geçilerek, yerleşim sisteminin dönüşümüne ilişkin alternatif yaklaşımlar geliştirilmesi gerektiği düşüncesine dayanmaktadır. Çalışmanın temel kabullerinden biri, kapitalist bir ekonomide yerleşim sistemindeki değişimleri çözümlenmeye yönelik kuramsal girişimlerin işe sermaye birikim süreçlerinin özelliklerini ele alarak başlaması gerektiğidir. Sermaye birikim süreci ile yerleşim sistemi arasındaki ilişki, sermayenin iç bileşenleri ve sermaye-emek arasındaki hiyerarşik ilişkilerin mekansal yansımalarının bulunması nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Sermaye birikim sürecindeki değişim kendini, yatırımların ve istihdamın dünyanın ve ülkelerin belli bölgelerinde ve kentlerinde yoğunlaşması; sermayenin iç bileşenleri arasındaki -üretim zincirlerine de yansıyan- hiyerarşik ilişkilerin, yerleşim merkezleri arasındaki hiyerarşiyi de yeniden yapılandırması biçiminde ortaya koyar. Dolayısıyla, kapitalizmin gelişme aşamaları, yerleşim sisteminin dönüşümünde de belirleyici olmaktadır. (Hopkins ve Wallerstein, 2000; Şengül, 2000b)

Yerleşim sisteminin değişimi, sermaye ve emeğin, buna bağlı olarak da üretim ve tüketimin mekanda yeniden dağılımı anlamına gelir. Bu durum, birikim sürecinin öne çıkardığı sermaye grupları, sektörler ve alt dalları için geçerli yatırım kriterlerinden kaynaklanır. Kısacası büyüyen sermaye grupları, sektörler ve alt dalları bakımından en uygun koşullara sahip yerler gelişirken, diğerlerinin gerilediği görülür. Bu söylenenlerin somut sonucu şudur: Kimlerin hangi sektörlerde ve alt dallarda, hangi ölçekte ve nerede yatırım yapacağı; buralarda kimlerin istihdam edileceği sermaye birikim sürecince belirlenir.

Kapitalizm, sermaye sahipleri ile ücretli çalışanlar arasında bir hiyerarşi yaratmakla kalmaz, burjuvazinin kendi içinde de hiyerarşik ilişkiler vardır. Bu, hem dünya ekonomisi düzeyinde emperyalist ülkelerin ulus aşırı şirketleri (UAŞ) ile bağımlı ülkelerin sermaye grupları arasındaki ilişkilerde hem de ulusal ekonomi düzeyinde büyük burjuvazi ile küçük-orta büyüklükteki sermaye grupları arasındaki ilişkilerde çok çeşitli biçimlerde ortaya çıkar. Sermaye birikim sürecinde farklı işlevlerden doğan hiyerarşi; teknolojik, sektörel, mekansal vb. biçimlerde yeniden üretilir. Bu hiyerarşik ilişkinin en önemli sonucu, üretim zincirleri içinde ya da dışında ortaya çıkan fiyat ilişkilerinin büyük sermaye tarafından belirlenmesi ve karın daha büyük bölümüne büyük sermaye tarafından el konulmasıdır. Teknolojik, sektörel ya da mekansal hiyerarşiler bu ilişki-

lerin büyük sermayenin kontrolünde yürümesini sağlar. Ulusal devletler ve uluslararası örgütler tarafından yapılan düzenlemeler de, iktidar ilişkilerine bağlı olarak bu hiyerarşiyi korumaya yönelik olmaktadır. Bu çalışma sermayenin yeniden yapılanmasındaki eğilimlerin, yerleşim sisteminin dönüşümünün çözümlenmesinde de anahtar işleve sahip olduğu kabulüne dayanmaktadır. Sermayenin yeniden yapılanması süreci de;

- 1) Türkiye'nin dünya ekonomisi ile eklenme biçimi ve sektörel gelişmeler
 - 2) Sermayenin iç bileşenleri arasındaki ilişkiler,
 - 3) Devletin ekonomideki rolü
- olmak üzere üç ana başlık altında incelenmektedir.

Bu çalışmada asıl olarak 1980 sonrasındaki dönemde ortaya çıkan dönüşümlere odaklanılmaktadır. Ancak 1980 öncesi döneme ilişkin tarihsel bir çerçeve kurmadan başlamak büyük bir boşluk doğuracaktı. Bu yüzden çalışmanın birinci bölümü buna ayrıldı. Bu bölüm, geçmiş dönemlerde yapılmış değerli çalışmaların izini sürmek bakımından da önem taşımaktadır. İkinci bölümde, dünyada ve Türkiye'de son yirmi yılda yaşanan değişimler ile bunların mekansal yansımaları incelenmektedir. Bu bölümde çeşitli verilerden yararlanılarak mekansal değişimin boyutları ortaya koyulmaya çalışılmaktadır. Daha sonra da, yaşanan sürecin kimi görünüşleri üzerinde değerlendirmeler yapılmaktadır.

1) 1980'e Kadar Türkiye'de Yerleşim Sisteminin Dönüşümü

Bu çalışmada, Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin yerleşim sisteminin evrimini incelerken üç ana aşamadan hareket edilecektir:

- 1) 1923-1953 dönemi: tarım ve ticaret sermayesi birikimine dayalı gelişme,
- 2) 1954-1980 dönemi: ithal ikameci sanayileşme politikaları altında sanayi sermayesi birikimine dayalı gelişme,
- 3) 1980'den günümüze: dışa açık koşullarda tekelleşme.

Bu dönemleştirme yapılırken asıl olarak Korkut Boratav (1989, 1995) ve Haldun Gülalp'ın (1993) Türkiye kapitalizminin gelişme aşamalarına ilişkin olarak önerdikleri dönemleştirmeden hareket edilmektedir. Sermaye birikim süreçleri ve iktisat politikaları bakımından bu dönemleri de çeşitli alt dönemlere ayırmak olanaklı olup anılan çalışmalarda bu yapılmaktadır. Ancak bu çalışmanın amaçları bakımından belirtilen dönemleştirme yeterli görülmektedir.

Bu dönemleştirmede son iki dönem çok fazla tartışma yaratmayacaktır. 1954 yılı, tarım ve ticaret sermayesinin birikimine dayalı bir modelden ithal ikameci sanayileşmeyle sanayi sermayesi birikimine dayalı bir modele geçişin başlangıcı sayılmaktadır. 1980 yılı ise dışa açılan bir ekonomide tekelleşmenin yoğunlaştığı yeni bir dönemin başlangıcı olarak yaygın kabul görmektedir. Daha tartışmalı olan 1923-1953 döneminin, yerleşim sisteminin evriminde ilk aşama olarak ele alınması olabilecektir. Gerçekten de tek bir başlık altında ele alınan bu dönemde, 1923-1929, 1930-1939, 1940-1945 ve 1946-1953 alt dönemleri farklı sermaye birikim süreçlerinin ve iktisat politikalarının uygulandığı yıllar olmuştur. Ancak yerleşim sisteminin evrimi bakımından tek bir başlık altında ele alınmayı haklı kılabilecek önemli süreklilikler de bulunmaktadır.

1.1. 1923-1953: Ulusal Devletin Oluşma Aşamasında Yerleşim Sistemi

Cumhuriyetin ilanı, hem modern bir ulus-devletin kuruluşu ve ulusal bir ekonominin inşası yönünde kalıcı adımların atılması, hem de mevcut sınırların büyük ölçüde çizilmiş olması bakımından yerleşim sisteminin evriminde başlangıç yılı olarak alınmaktadır. Cumhuriyetin Osmanlıdan devraldığı ekonomik yapı için, dünya ekonomisi ile tarım ürünleri ve madenler ihraç edip sınai tüketim malları ithal eden bir 'yarı-sömürge' ülke niteliği uygun görünmektedir. 1953 yılına kadar süren dönemde dünya ekonomisi ile eklenme biçiminde (tarım ülkesi olmak bakımından) köklü bir değişiklik yaşanmazken, ulusal bir ekonominin inşası ve ulusal bir burjuvazinin yetiştirilmesi bakımından önemli adımlar atılmıştır. Ulusal ekonominin inşası ve burjuvazinin yetiştirilmesi bakımından, asıl olarak devletten aldığı çeşitli imtiyazlara (belediye hizmetleri, ulaşım, enerji, maden vb.) odaklanmış bulunan yabancı sermayeli kuruluşların millileştirilmesi ile burjuvazinin Türkleştirilmesi iki önemli adımdır. Burjuvazinin Türkleştirilmesinde de, özellikle iç ve dış ticarete önemli bir ağırlığa sahip olan gayrimüslim burjuvazinin çeşitli 'piyasa dışı' yollarla bu konumundan edilmesi ile tehcir, mübadele vb. uygulamalarla boşalan mülklere el konulması temel mekanizmalar olarak görünmektedir. Özel sermaye birikiminde ithal ikameci sanayileşme döneminin başlayacağı 1950'lere kadar bu süreç büyük ölçüde tamamlanmıştır.

Ele alınan dönemde sermaye birikiminde ve burjuvazinin oluşumunda iki ana alan, iç ve dış ticaret ile büyük toprak sahipliğidir. Bunlara eklenebilecek olan diğer faaliyetler ise müteahhlik, imtiyazlı şirketler, bankacılık ve sanayidir. Özellikle sonradan ülkenin büyük holdingleri duru-

muna gelecek olanların önemli bölümünün bu dönemde ticaretle uğraşanlar ya da üst düzey siyasi ya da yönetsel konumda bulunurken iş hayatına geçenlerden çıktığı görülmektedir (Buğra, 1995:91).

1923 sonrası dönemde oluşmaya başlayan yerleşme sisteminin temel özelliklerinden birini, ulusal devletin kurulması ertesinde ulusal pazarın bütünleştirilmesine dönük çabalar belirlemiştir. Osmanlıdan 'yarı-sömürge tipi' bir ekonomi ve buna uygun olarak hammaddelerin limanlara ulaştırılması amacına uygun olarak planlanmış bir ulaşım ağı (ağaç tipi) devralan Cumhuriyet yönetimi, iç pazarın bütünleştirilmesi çabasına uygun olarak ülkeyi demiryolu ağı ile donatmayı (ağ tipi ulaşım sistemi) öncelikli hedeflerden biri olarak koymuştur (Tekeli, 1981: 370). Zira ülkenin bazı bölgelerinde (Marmara, Ege, Çukurova, Doğu Karadeniz) tarımsal üretim ihracata dönük olurken, başta İstanbul olmak üzere birçok kent, temel tüketim malları bakımından dışa bağımlı durumdaydı. Anadolu'nun iç ve doğu bölgeleri ise ulaşım altyapısının yetersizliği nedeniyle, ancak yakın kent ve kasaba pazarlarına açılıbiliyordu. Ülkenin demiryolu ağı ile donatılması iç pazarın bütünleştirilmesi konusunda önemli bir adım olmuştur (Sönmez, 1992). İkinci olarak, bu dönemde izlenen temel politikalar, Türkiye'nin dünya ekonomisi ile bir 'tarım ülkesi' olarak eklemlenmesinin derin izlerini taşır. Ülke, tarımsal ürünler ve madenlerden oluşan hammadde ihraç edip karşılığında sınai ürünler ithal etmektedir. Ülkenin ulaşım altyapısı ve yerleşim sistemi bu işbölümüne uygun olarak kurulmuştur. Kırsal kesimin üretimi, oldukça ilkel durumdaki kara yolu bağlantıları ile demiryolu ağı üzerindeki Anadolu kentlerine, oradan da başta İstanbul, İzmir, Mersin ve Samsun olmak üzere liman kentlerine ulaştırılmaktadır. Sınai ürünler de yine aynı yolla kırsal kesime götürülmektedir. Bu dönemde Anadolu kentleri hem kırsal kesimin ürünlerini toplayıp diğer bölgelere aktarmakta, hem sınai ürünleri kırsal kesime dağıtmakta, hem de küçük sanayi ve zanaatlar, kamu hizmetleri ve özel hizmetleri etki alanındaki kırsal yerleşim merkezlerine sunmaktadır. Bu dönemde kentlerle etki alanındaki kırlar arasındaki bu işbölümü büyük ölçüde oturmuştur. Temelde tarımsal üretimden kaynaklanan artığa ticaret yoluyla el konulmasına dayanan ekonomik yapıda kentler, artığın sermaye birikimine dönüşme alanlarıdır.

Dönemin sermaye birikim modeli çerçevesinde İstanbul ile İzmir gibi liman kentlerinde yerleşerek dış ticareti yürüten bir sermaye kesiminin ve onunla kırlar arasında aracılık yapan, Anadolu kentlerinde yerleşmiş bir Anadolu sermayesinin geliştiği söylenebilir. Dönem boyunca tarımda

pazara dönük üretimin geliştiği, ulaşım altyapısının kurulduğu, dolayısıyla kırsal kesimin Anadolu kent ve kasabaları üzerinden pazara açılmaya başladığı görülmektedir. Bu durum, kırsal kesimin mal ve hizmet taleplerini karşılayan Anadolu kent ve kasabalarında ekonomiyi canlandırmış, yerel pazara dönük küçük sanayi ve hizmetler de gelişmeye başlamıştır. Bu süreç, özellikle 1945'ten sonraki dönemde hızlanmıştır. Gerek tarımdaki mekanizasyon ve üretim artışları, gerekse karayolu bağlantılarının kurulmaya başlanması bakımından ele alınan dönemin son yılları dikkat çekicidir. Bu gelişme, büyük ölçüde kamu yatırımlarının sanayiden tarım ve altyapıya kaydırılması sayesinde gerçekleşmiştir.

1930'lu yıllar, uygulanan politikalar ile, ele alınan döneme kimi aykırılıklar oluşturmaktadır. 1929 Bunalımı nedeniyle başvurulmak zorunda kalınan ithal ikameci sanayileşme politikaları, yerleşim sisteminin evrimi bakımından da önemli sonuçlar doğurmuştur. Öncelikle, bu dönemde uygulanan ithal ikamesi devlet öncülüğünde, devletin özel sektörün rakibi değil, tamamlayıcısı olması ve yerli girdilere dayalı olma özelliklerini taşır. 1930'lu yıllarda kurulan sanayi bazı temel tüketim mallarının ithal edilmesi gerekliliğini ortadan kaldırmıştır. Yatırım yeri olarak demiryolu hattı üzerindeki bazı Anadolu kent ve kasabaları seçilmiştir (Sönmez, 1992). Bu seçimde, Anadolu'yu geliştirmek yönündeki güçlü istek kadar İstanbul sermayesi ile Kurtuluş Savaşı'ndan kalma soğukluk da etkili olmuştur. Liman kentlerinin seçilmemesindeki bir başka neden, 1930'larda esmeye başlayan savaş rüzgarları nedeniyle doğan 'güvenlik' kaygısıdır. Bunlara ek olarak, yönetim kademelerinin il-ilçe temeline oturtularak özellikle il merkezlerinin geliştirilmek istenmesinden doğan çabaları da saymak gerekmektedir. İl merkezleri, yönetim ve kontrol işlevleri yanı sıra eğitim, kültür ve sağlık gibi kamu hizmetleri bakımından da etki alanlarındaki kırsal bölgeler nezdinde çekim merkezleri durumuna gelmiştir (Tekeli, 1972).

Sonuç olarak, 1923 sonrası dönemde devletin ekonomik, sosyal ve yönetsel araçları öncelikle ulusal pazarın bütünleştirilmesini hedeflemiştir. Bu politikalar, İstanbul'un gerek ekonomi gerekse nüfus yığılması bakımından sahip olduğu büyük ağırlığı bir ölçüde sınırlamıştır. Ancak İstanbul'un, ülkenin dışa açılan en önemli limanı olmaya devam ettiği de unutulmamalıdır. Dönem boyunca kentleşme dinamikleri zayıftır. Kentlerde doğan sınırlı orandaki işgücü gereksiniminin karşılanmasında ise Balkan ve Kafkas göçmenleri önemli olmuştur. Bu da, dönem boyunca işçi sınıfının oluşumu bakımından önemli bir renk sayılabilir. Kırdan kente göç ise savaş sonrası dönemde tarımdaki mekanizasyonun etkisiyle başlayacak, sanayileşme ile birlikte hızlanacaktır.

1.2. 1954-1980: İthal İkameci Sanayileşme ve Yerleşim Sistemi

Türkiye tarihinde II. Dünya Savaşı'nın bitimi ile başlayan dönem pek çok bakımdan önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Ancak bu çalışmada asıl olarak yerleşim sisteminin evrimine odaklanıldığı için ikinci dönem, ithal ikameci sanayileşmenin büyük ivme kazandığı 1954 sonrasından başlatılmıştır. Sermaye birikim süreçleri ve egemen sınıfların şekillenmesi bakımından önemli bir dönüm noktasını oluşturan ithal ikameci sanayileşme, aynı zamanda sermayenin ve emeğin, dolayısıyla nüfusun mekanda yeniden dağılımı bakımından belirleyici yenilikler getirmiş, ülke içindeki nüfus hareketlerine büyük ivme kazandırmıştır (Bo-ratav, 1989:86).

İthal ikameci sanayileşme politikalarına yönelinmesine yol açan temel neden, 1945-1953 döneminde dışa açılan ekonominin kısa sürede tıkanmasıdır. Dünya ekonomisi ile tarımcı bir ülke olarak eklemlenen bir yapıda dış dengenin kurulamaması, tüketim malları ithalatının sınırlanarak ithalatı ikame eden sınai yatırımlara yönelindiği yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu değişim, dünya ekonomisinin genel gelişme eğilimleri ile de uyumlu idi. Emperyalist ülkeler, bağımlı ülkelerin dış dengeyi kuramaması karşısında 1950'lerin ortalarından başlayarak bu ülkelerde doğrudan sanayi yatırımlarına yönelmeye başlamıştır (Gülalp, 1993:34-35). İthal ikameci sanayileşme, gelişmiş ülkelerin bağımlı ülkelerin pazarlarına sızma konusunda geliştirdikleri yeni stratejidir.

İthal ikameci sanayileşme, emperyalist ülkeler ile geri kalmış ülkeler arasındaki işbölümünün önemli bir değişime uğraması anlamına geliyordu. Geri kalmış ülkeler dünya ekonomisine artık yalnızca hammadde kaynağı olarak eklemlenmiyor, ithal ikamesine dayanan bir sanayileşme sürecine giriyordu. Teknoloji, yatırım malları ve ara mallarının ithal edildiği, nihai ürünlerin ise ülkede yerli-yabancı sermaye ortaklığı ile üretildiği bir sanayileşme (montaj sanayii) başlıyordu. Özellikle ülkenin dış ticaretini elinde tutan kesimler, ithal ettikleri malları, daha basit teknolojiye sahip olanlarından başlayarak ülkede üretmeye girişiyordu. Bu sınai gelişmenin özelliği, yabancı sermaye ortaklığıyla yine yabancı sermayenin teknoloji, lisans ve markalarıyla kurulması, ithal girdiye bağımlı olmasıdır. Ancak Türkiye'de ithal ikameci dönemde yabancı sermaye yatırımları önem kazanmaya başlamakla birlikte, hiçbir zaman beklenen ve davet edilen düzeye de ulaşamayacaktır. Yabancı sermaye yatırımlarının önceki dönemden farklılığı ise, altyapı yerine daha çok imalat sanayiine yoğunlaşmış olmasıdır.

1950'lerin ortalarına doğru başlayan ve 1960'tan sonra egemen politika durumuna gelen ithal ikameci sanayileşme, egemen sınıf bloğunu da yeniden şekillendirmiştir. 1970'lere doğru Türkiye'de artık holding biçiminde örgütlenmiş, hemen her sektörde faaliyet yürütebilen, banka sahipliği ile bütünleşen, TÜSİAD'da bir araya gelmiş, genellikle İstanbul'da üslenen, yabancı sermaye ile ortaklık yapan bir büyük burjuvazi oluşmuştur. Türkiye'de büyük burjuvazinin oluşum sürecinin temel özelliği, genellikle iç ve dış ticaretten sanayiciliğe ve bankacılığa geçiş biçiminde ortaya çıkması olmuştur (Sönmez, 1988; Şen, 1995; Buğra, 1995).

Dönemin diğer ekonomi aktörleri devlet ve Anadolu'nun çeşitli kentlerinde üslenmiş 'yerel sermaye'lerdir. Devlet dönem boyunca önemli sınai yatırımlar üstlenmiş, özellikle ara mallarda yoğunlaşmıştır. Liberal iddialarla başa geçen DP iktidarı bile bundan kaçınmamıştır. Dönemin kentsel ve bölgesel gelişme dinamiklerini çözümlenebilmek için devletin yatırım kriterlerinin ele alınması bir zorunluluktur. Zira 1980'e gelindiğinde imalat sanayiindeki (25+) istihdamın yüzde 35'i, katma değerinde yüzde 43.5'i kamu sektöründen kaynaklıydı.

Anadolu sermayesi olarak adlandırılan yerel sermayeleri ise sanayide devlet ve büyük sermaye ile girdi-çıkıtı ilişkilerine girip girmemesine göre gruplandırmak olanaklı görünmektedir. Girdi-çıkıtı ilişkilerinde iki farklı biçim gözlenebilir: (1) Yerelde üretilen hammaddelerin ilk aşama sınai işlemde geçirilmesinden sonra gerekli yerlere aktarılması, (2) büyük sermaye veya devlet tarafından üretilen yarı-mamul malların montaj vb. işlemlerden geçirilerek yerel-bölgesel pazara sunumu. Bunların dışında, yerel-bölgesel pazara yönelik olan gıda, dokuma, ağaç ürünleri ile taş-toprağa dayalı sanayi gibi küçük ölçekli, küçük sermayeli, düşük katma değerli geleneksel sanayilerde uzmanlaşmış bir kesim de yaşam alanı bulabildiği, hatta bunlardan bazılarının 'orta' sayılabilecek büyüklüklere eriştiği görülmektedir (Eraydın, 1983; Ercan, 1998). Bunların dışında, yerelde üretilen tarımsal ürünlerin satışına aracılık edilmesi ile sınai ürünler ve tarımsal girdilerin yerele pazarlanması temelinde bir ticaret burjuvazisinin varlığını koruduğu görülmektedir (Tekeli, 1988). Yerel boyutlardaki ticaret burjuvazisinin büyük burjuvazi ile eklemlenmesinde önemli bir yenilik, sınai mallar ticaretine aracılık edilmesinin dönem içinde tarımsal ürünlerin ticaretine aracılık edilmesine karşı baskın duruma gelmesidir. Büyük sermaye ve kamu kesimince üretilen ürünlerin bayılığının üstlenilmesi zamanla Anadolu kentlerindeki yerel sermayeler için varlığını koruyabilmenin en önemli yol-

larından biri durumuna gelmiştir. Bunların dışında, inşaat, ulaştırma vb. hizmetlerle uğraşan bir kesim de gelişmesini sürdürmüştür.

Sonuç olarak, 1954-1980 döneminde ortaya çıkan ekonomik yapıda üç ana yatırımcı aktör belirmiştir: Devlet, büyük burjuvazi ve yerel burjuvazi. Devlet ve büyük burjuvazi üretim ve meta zincirlerinin genellikle büyük sermayeli yatırım gerektiren, ithal teknoloji, yüksek katma değerli aşamalarında; küçük ve orta büyüklükteki sermaye ise daha küçük ölçekli ve sermayeli yatırımla kurulabilen, emek-yoğun aşamalarında yer almıştır. Küçük ve orta ölçekli sanayi sermayesini de KİT'ler ve büyük sermaye etrafında gelişen, onlarla yan sanayi vb. biçimde eklenenler ile yerel-bölgesel pazara dönük olanlar olarak ayırmak yararlı olacaktır. Zira KİT'ler ve büyük sanayi etrafında gelişen kesimler asıl olarak bunları izlerken, yerel olarak nitelenen kesimler daha çok pazara ya da hammaddeye yakınlık temelinde kurulmakta, Anadolu'nun pek çok kentinde ortaya çıkmaktadır.

Bu ekonomik yapının yerleşim sisteminin evrimi bakımından en doğrudan sonucu, ithal ikameci sanayinin de İstanbul merkezli olarak kurulmaya başlanması olmuştur. Nitekim dönem boyunca Ankara, Adana, İzmir, Eskişehir, Kayseri gibi kentlerde ilk birikimini sağlayan bir kesimin İstanbul'a taşındığı gözlenmektedir (Sönmez, 1988; Tekeli, 1978). Büyük sermaye, dışa bağımlı bir ekonomide en iyi yatırım olanaklarının ülkenin dışı açıldığı kentte ortaya çıkması, sanayinin ithal girdilere olan bağımlılığı vb. nedenlerle genellikle İstanbul, Kocaeli ve İzmir kentlerini tercih etmiştir. Bunların dışında Bursa, Ankara, Adana, İçel gibi birkaç kenti daha saymak olanaklıdır. Büyük burjuvazinin uzunca bir süre bu kentlerden başka yerlere -hammadde gibi zorunlu gerekçeler bulunmuyorsa- yatırım yapmakta istek göstermediği görülmektedir. Büyük burjuvazinin bu kentlerde üslenmesi, gerek bunlarla girdi-çıkıtı ilişkisinde olan küçük ve orta boy sanayinin, gerek hizmet sektörlerinin, gerekse işgücünün bu kentlere yığılmasına yol açmış; kentleşme, çevre vb. sorunların içinden çıkılmaz boyutlara ulaşmasına yol açmıştır. Özellikle ara malları üreten temel KİT'ler de genellikle sanayinin geliştiği bu havzalarda kurulmuştur. Bu dönemde, sahip olduğu taşkömürü yatakları nedeniyle ağır sanayi yatırımları için seçilen Zonguldak bir diğer önemli il olmuştur.

Devlet yatırımlarının yer seçiminde ise bunların bir bölümü için hammaddeye yakınlık, bir bölümü için pazara yakınlık, bir bölümü için de sanayi bölgelerine yakınlık ölçütlerinin geçerli olduğu görülmektedir.

Bunların dışında, yer seçiminde yerel sermayenin ve taşra siyasetinin siyasi baskıları da etkili olabilmıştır. Özellikle tırmanan siyasi rekabetin siyasal iktidarları yerel sermayenin ve taşra siyasetinin yatırım taleplerini tatmin etme çabasına sokması, Anadolu kentlerinin büyük bölümünü şu ya da bu ölçüde kamu yatırıma sahip kılmıştır. Bunların arasında KİT'lerin belirleyici olduğu; fabrikaların yanı sıra lojmanları, sosyal tesisleri, altyapısı vb. ile 'KİT kenti' denilmeyi hakeden pek çok örnek ortaya çıkmıştır. Ancak kamu sektöründe gerçekleştirilen sanayi yatırımlarının görece olarak daha yaygın bir dağılıma sahip olması, bölgesel dengelerin kurulmasına yetmemiştir. Özel sektör yatırımlarının özellikle İstanbul, Kocaeli ve İzmir'de yoğunlaşması, bölgesel dengesizliği ve bu kentlerin sorunlarını büyük ölçüde artırmıştır. İthal ikameci dönemde sanayinin ülkede eşitsiz dağılımı, bölgeler arasındaki dengesizliği önemli ölçüde artırmıştır.

1954-80 döneminin bir başka özelliği, kırdan kente göçün hızının, sanayinin yarattığı istihdam olanaklarından yüksek olması nedeniyle doğan informal sektörün giderek büyümesidir. Tarımda sağlanan verimlilik artışıyla yüksek nüfus artışı nedeniyle kırsal kesimde ortaya çıkan emek fazlalığı, kentlerde ortaya çıkan emek gereksinimine yanıt vermiş, hatta gereksinim duyulandan çok ötesinde bir göç olmuştur. Ortaya çıkan emek fazlalığının sanayi tarafından emilememesi, büyük bir informal sektörü ortaya çıkarmıştır. Boratav'ın deyişiyle, küçük burjuvazi ile lümpen proletaryadan ve bu iki kategorinin hem karması hem de onlardan ayrılıkları olan gruplardan oluşan önemli bir kesim ortaya çıkmıştır (1989:92-93). Dönem boyunca büyük sermaye ağırlıklı olarak sanayide yoğunlaşmış, kentler büyük ölçüde küçük burjuvazinin ve yeni kentlilerin damgasını taşımıştır.

Kentleşme sürecinin üzerinde durulması gereken bir başka boyutu, sanayileşmenin -yukarıda özetlenen gelişme özellikleri nedeniyle- yalnızca kırdan kente göç olmakla kalmayıp geri kalan bölgelerden, gelişen bölgelere göç biçimini almasıdır. Özellikle ülkenin doğusunda gelişme odakları yaratılamaması bu bölgelerden kaynaklı göçü de ülkenin batısına yöneltmiştir. Aslında henüz 1960'ta bu durumun farkına varılmış, bölgesel dengelerin kurulması yönünde politikalar izlenmesi gündeme gelmişti. Ancak bu kaygular yalnızca kamu kesimi üzerinde bir ölçüde etkili olabilmiş, özel kesimin yer seçiminde İstanbul-Kocaeli hattı ağırlıklı yerini korumuştur. İstanbul-Kocaeli hattının kentleşme ve çevre sorunlarının ağırlaşması, arsa maliyetlerinin yükselmesi gibi sorunların büyük boyutlara ulaşması karşısında alınan en etkili önlemler sanayinin

yoğunlaştığı havzalardaki çevre illerin kalkınmada öncelikli yöre (KÖY) ilan edilmesi ve buralara organize sanayi bölgeleri (OSB) kurulması; KÖY ve OSB'lere yapılan yatırımların çeşitli teşviklerle desteklenmesi olmuştur. Marmara çevresinde Edirne, Tekirdağ, Kırklareli, Çanakkale, Bilecik ve Bolu; Ege'de Denizli, Uşak ve Afyon; Güneyde ise Gaziantep ve Kahramanmaraş, KÖY statüsüne alınma ve organize sanayi bölgeleri kurulması nedeniyle 1970'lerden başlayarak özel yatırımlar için bir ölçüde çekim merkezi olmaya başlayacaktır (Tekeli, 1981; Sönmez, 1992 ve 1998). Ancak KÖY uygulamasının, özel yatırımların ülkenin doğu bölgelerine yönelmesi konusunda herhangi bir olumlu işlev görmediği de not edilmelidir.

2) Türkiye'de 1980 Dönüşümü

Türkiye'de 1980'le başlayan dönemde hemen her alanda önemli dönüşümlerin gerçekleştirildiği, bu dönüşümlerin yerleşim sisteminin evrimi bakımından da önemli sonuçlara yol açtığı görülmektedir. Bu bölümde önce Türkiye'nin dünya ekonomisiyle eklemlenme biçiminde ve Türkiye'nin sınıf yapısında ortaya çıkan gelişmeler üzerinde durulacak, sonra da yerleşim sisteminin evrimine ilişkin nicel verilere dayalı analizler yapılacaktır. Daha sonra da bu dönüşümlerin kimi sonuçları üzerinde değerlendirilmelere gidilecektir.

2.1. Sermaye Birikim Süreçlerinde Yaşanan Gelişmeler

Türkiye, 1954-1980 döneminde egemen olan ithal ikameci sanayileşme döneminde, sanayinin yüksek oranlı dışa bağımlı yapısı nedeniyle döviz ve dış borç krizleri biçiminde ortaya çıkan dış denge sorunları yaşamıştı. 1958 ve 1970'teki IMF anlaşmaları bunun sonucuydu. Bu krizler IMF'nin istikrar paketleri ile aşılarak ithal ikameci politikalara devam edilebilmişti. Ancak 1970'lerin sonlarındaki kriz, dünya konjonktürü nedeniyle çok farklı sonuçlara yol açtı. 1970'ler, dünya ekonomisinde kriz ve yeniden yapılanma dönemi idi.

Ulus aşırı şirketler (UAS) ile onların ulus-devletlerinin ve uluslararası örgütlerinin tercihlerinin egemen olduğu yeniden yapılandırma, üretim zincirleri üzerinde ortaya çıkan uluslararası ve sermayeler arası hiyerarşilerin yeni teknolojileri içeren 'öncü sanayiler' temelinde yeniden yapılandırıldığı görülmektedir. Bir başka temel özellik, 'küreselleşme' diye adlandırılan süreçte, sermaye ve malların ülkeler arasında dolaşımının önündeki engellerin azaltılması ve sermayenin hareketliliğinin artışıdır.

Bu iki temel sürecin, kapitalizmin dünya üzerindeki eşitsiz gelişimi ve dolayısıyla sanayinin mekansal farklılaşması üzerindeki temel etkileri şöyle sıralanabilir:

1) Dünya ekonomisine egemen olan üç temel bölge ortaya çıkmıştır: ABD, Avrupa Birliği (AB) ve Japonya. Genellikle merkezi bu bölgelerde olan UAŞ'lerin dünya ekonomisi üzerindeki ağırlığı sürekli artmaktadır. UAŞ'ler dünya ekonomisine egemen olabilmek için kendi aralarında yeni ittifaklara ve birleşmelere gitmektedir. Dolayısıyla sürekli artan bir tekelleşme yaşanmaktadır.

2) UAŞ'lerin egemenliğinde, başta finans, ticaret, telekomünikasyon, ulaştırma, altyapı hizmetleri ile medya, reklam, turizm olmak üzere hizmet sektörleri önemli bir ağırlık kazanmaya başlamıştır.

3) Dünya emek piyasasında da önemli farklılaşmalar bulunmaktadır. Gelişmiş ülkelerde yüksek ücretli, geniş sosyal haklardan yararlanan bir çalışan sınıf bulunurken, azgelişmişlerde düşük ücretli, sosyal hakları son derece geri, çocuk emeğinin yaygın olduğu emek piyasaları egemendir. Öte yandan, her iki grup ülkenin emek piyasalarının da katmanlı bir yapıda bulunduğu görülmektedir. Ayrıca çevreye zarar vermemeye gibi yükümlülükler bakımından da önemli farklılaşmalar görülebilmektedir.

4) UAŞ'ler bazı sektörlerde rekabet gücünü artırabilmek için üretimi ya da üretimin bazı aşamalarını bazı azgelişmiş ülkelere taşıyabilmektedir. Bu çerçevede, ABD şirketleri için Latin Amerika, Japon şirketleri için Güney Doğu Asya ülkeleri, AB için de Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri önemli bir yatırım alanıdır. Mal ve hizmet üretiminde zincirin yüksek teknolojili, yüksek katma değerli aşamalarının gelişmiş ülkede; düşük katma değerli, emek-yoğun ya da 'teknolojik rantı tükenmiş' aşamalarının ise azgelişmiş ülkede yer aldığı bir ilişki biçimi belli bir artış göstermektedir. Bu ilişki, 'alıcı firmanın yarattığı meta zincirleri' ve 'üretici firmanın yarattığı meta zincirleri' olarak adlandırılan (Hopkins ve Wallerstein, 2000; Güllalp, 1998; Köse ve Öncü, 2000) iki temel biçimde ortaya çıkmaktadır. İki genellikle gıda, tekstil gibi emek ya da hammadde-yoğun sektörlerde 'fason üretim' biçiminde; ikincisi ise sermaye ve teknoloji-yoğun sektörlerde üretimin bazı emek-yoğun aşamalarının azgelişmiş ülkeye kaydırılması biçiminde görülmektedir. Dolayısıyla gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler, UAŞ'lerle azgelişmiş ülke sanayileri arasındaki hiyerarşi yeni bir biçim almaktadır (Somel, 1996).

5) Ancak bazı azgelişmiş ülkelere yönelik yatırımların artışı fazla abartılmamalıdır. UAŞ'lerin asıl rekabet alanı gelişmiş ülkelerdir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının çok büyük bölümü de gelişmiş ülkelerde gerçekleşmektedir.

6) Öte yandan, UAŞ'lerin azgelişmiş ülkelerdeki yatırımlarının önemli bir bölümü bulunduğu ülkenin iç pazarına dönük olmaya devam etmektedir. Sermaye ve mal hareketlerinin serbestliğinin artışı, yalnızca sanayi yatırımlarının azgelişmiş ülkeye kaydırılması biçiminde sonuç vermemekte, bazı durumlarda tam tersi sonuçlar doğabilmektedir. Yatırım yapılan ülkenin iç pazarını hedefleyen yatırımlara, iç pazarı koruma önlemlerinin azalışı nedeniyle artık gereksinimi kalmayan şirketler buradaki fabrikalarını kapatabilmektedirler. Yeniden yapılanma sürecinde en kritik meselelerden biri, UAŞ'lerle onların ithal ikameci dönemde iç pazara dönük üretim yapmak üzere ortak yatırımlara giriştikleri bağımlı ülke tekelleri arasındaki ilişkinin alacağı yeni biçimdir. İç pazarını rekabete açan bağımlı ülke tekellerinin de belli bir güce eriştiği, dolayısıyla pazarlık gücü bulunduğu unutulmamalıdır. Bağımlı ülkelerde ithal ikameci dönemde kurulan otomobil gibi sektörler UAŞ'lere olan bağımlılığı azalmadan ihracata dönük bir biçime dönüşebilmektedir. Ancak bağımsız olarak ürün, teknoloji, marka geliştirme şansları çok daha azdır.

7) Gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasındaki işbölümünde ortaya çıkan sermaye-yoğun/emek-yoğun sanayiler biçimindeki ayrımın, en azından günümüzde ulaştığı boyutlar bakımından, uluslararası ticaretle sınırlı olduğu unutulmamalı, bunun mantiki sonuçlarına vardığı sanılmamalıdır. Bunun mantiki sınırlarına varmasının önünde iki önemli engel vardır. İlk olarak, gelişmiş ülkeler emek-yoğun sektörlerini ve tarımı farklı yollarla korumayı sürdürmektedir. Zira, bunun başta istihdam sorunları olmak üzere önemli toplumsal sonuçları olabilecektir. Öte yandan bağımlı ülke tekellerinin de ithal ikameci dönemde kurdukları görece olarak yüksek katma değerli sektörlerdeki sanayileri kapatıp kendilerini tamamen devre dışı bırakacak çözümlere razı olması beklenmemelidir. Kısacası, serbest ticarete geçiş, henüz tamamlanmış bir süreç değildir. Tarafların pazarlık güçleri oranında belirleyici olabildikleri bir yeniden yapılanma sürmektedir.

Yukarıda sözü edilen gelişmeler çerçevesinde, Türkiye gibi azgelişmiş ülkeler bakımından yeni bir gelişme aşamasına girilmiş bulunmaktadır.

Gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasında, 1950'lerin ortalarından itibaren yaygınlaşan ithal ikameci sanayileşme modeli temelinde doğan hiyerarşide, 'yatırım malı-ara malı üretici-ihracatçısı / tüketim malı üreticisi-hammadde ihracatçısı' biçimini alan farklılaşma, 1970'lerden itibaren 'sermaye-yoğun mallar ihraç eden/emek-yoğun mallar ihraç eden' biçimine dönüşmeye başlamıştır. Ancak uluslararası ticarete tam serbestiye henüz geçilmediği de akılda tutulmalıdır. Bu nedenle ne sanayinin bütünüyle azgelişmiş ülkelere taşınıp gelişmiş ülkelerin teknoloji üretimi ve hizmet sektörlerinde yoğunlaşması, ne de azgelişmiş ülkelerin ithal ikameci dönemde kurmaya giriştikleri otomobil gibi yüksek katma değerli sanayilerinin bütünüyle tasfiye olup emek/hammadde-yoğun sanayilerden ibaret kalması gibi 'uç' sonuçlar ortaya çıkmıştır. Aslında, Türkiye gibi azgelişmiş ekonomilerin en azından şimdilik bu iki eklemleme biçiminin bir karmasına sahip olduğunu, ülkelerin gerçek durumunu görmek için ayrıntılı sektörel analizlere gereksinim bulunduğunu belirtmekte yarar var. Öte yandan azgelişmiş ülkelerde gözlenen 'yeni sanayileşme' biçiminin bazı ülkelerle sınırlı olduğu da unutulmamalıdır. (Hopkins-Wallerstein, 2000; Somel, 1996)

Gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkelerin dünya sanayi üretimindeki paylarının değişimini nicel göstergelerle ifade etmek gerekirse, 1965'te yüzde 85 paya sahip olan gelişmiş ülkelerin payı 1985'te yüzde 82'ye gerilemiş, yüzde 8 paya sahip olan azgelişmiş ülkelerin payı aynı dönemde yüzde 13'e çıkmış, yüzde 6'ya sahip olan geri kalmış ülkelerin payı da aynı dönemde yüzde 5'e düşmüştür (Gülalp, 1998). Bu dengede 1985'ten bu yana da çok büyük değişimler olmamıştır. Dolayısıyla sermayenin kazandığı hareketlilikten yola çıkarak abartılı sonuçlar çıkarmamak gerekir. Öte yandan, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarında görülen mekansal kaymanın, sermaye hareketlerinin ve yabancı yatırımlarının geniş serbestilere ve güvencelere kavuşturulması sürecini takip ettiği de unutulmamalıdır.

Türkiye, dünya ekonomisinde yukarıda ana hatları ile ele alınan değişim uyumu 1980 yılında attığı adımlarla gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu değişim genel olarak ithal ikameci sanayileşmeden, ihracata yönelik sanayileşmeye geçiş olarak adlandırılmıştır. Bu geçişin boyutlarını ekonomik göstergeler ile belirtmek gerekirse, 1978'de GSMH'ye oranı yaklaşık yüzde 10 düzeyinde olan dış ticaret (ihracat + ithalat) 1988'de yaklaşık yüzde 28'e, 1997'de de yaklaşık yüzde 38'e ulaşmıştır. Tüketim malları ithalatının GSMH'ye oranı 1978'de yüzde 0.19'dan 1988'de yüzde 1.23'e, 1997'de de yüzde 2.75'e ulaşmıştır. Türkiye'nin ihracatı içinde sa-

nayı ürünlerinin payı da 1980'de yüzde 36'dan 1988'de yüzde 77'ye, 1997'de de yüzde 88'e yükselmiştir. Ancak ihracat göstergelerine bakarak Türkiye'nin hızlı bir sanayileşme sürecinden geçtiği sanılmamalıdır. Türkiye'nin 1980 sonrasında 'başarılı' sayılamayacak bir ekonomik gelişme gösterdiği bilinmektedir. Bir ülkenin gelişmişliğinin en önemli göstergelerinden biri olan kişi başına GSMH artışına bakıldığında, 1960-80 döneminde OECD ortalamasının üzerinde artış oranlarına sahip olan Türkiye'nin, 1980'den günümüze OECD ortalamasının oldukça gerisinde artış oranları yakalayabildiği görülüyor (Temel, 1998). Dolayısıyla, Türkiye'nin dünya ekonomisi ile eklemlenme biçimini ve egemen sınıf bloğundaki değişimleri anlayabilmek için 1980 sonrasındaki ekonomik gelişmeye biraz daha yakından bakmak gerekiyor.

Türkiye ekonomisinde ana sektörlerin paylarının değişimi Tablo 1, 2 ve 3'ten izlenebilmektedir. Bu tablolar, 1980 sonrasında tarımdan kopan önemli bir işgücünün hizmetler sektörüne yöneldiğini, imalat sanayiinin istihdamda önemli bir artış sağlayamadığını göstermektedir. Kayıtlı işgücünün verildiği Tablo 3'ten, imalat sanayiinin toplam kayıtlı işgücü içindeki payının azaldığı, artışın ise inşaat dışındaki hizmet sektörlerinde olduğu izlenebilmektedir.

Tablo 1: Türkiye'de GSYİH'nin Sektörel Dağılımı

Yıl	Tarım(%)	Sanayi(%)				Hizmetler(%)					
		Maden	İmalat	E.gs	Topl.	İnşaat	Tic.	Ul.h.	Mali	Diğer	Topl.
1927	41.07	0.60	11.78	0.55	12.93	3.97	7.98	4.03	1.28	28.74	46.00
1953	45.30	1.34	11.68	0.53	13.55	4.16	7.44	5.48	1.58	22.49	41.15
1980	26.15	1.42	17.09	0.80	19.31	5.66	16.02	11.06	2.02	19.78	54.55
1995	15.69	1.27	22.57	2.48	26.31	5.49	20.45	12.64	4.16	15.26	58.00

Kaynak: Temel (1998).

Tablo 2: Türkiye’de istihdamın sektörel dağılımı (15 yaş üstü)

Yıl	Tarım(%)	Sanayi(%)				Hizmetler(%)					
		Maden	İmalat	E.g.s	Topl.	İnşaat	Tic.	Ul.h.	Mali	Diğer	Topl.
1927	87.77	0.64	3.70	0.02	4.36	1.69	2.68	0.43	0.30	2.77	7.86
1953	79.01	1.00	6.12	0.07	7.19	4.19	4.11	0.72	0.43	4.34	13.80
1980	53.24	1.25	13.12	0.28	14.65	5.71	9.06	3.95	2.21	11.18	32.11
1995	46.77	0.73	13.99	0.53	15.25	5.77	12.53	4.12	2.25	13.31	37.98

Kaynak: Temel (1998)

Tablo 3: Türkiye’de SSK’li istihdamın sektörel dağılımı

Yıl	Tarım(%)	Sanayi(%)				Hizmetler(%)					
		Maden	İmalat	E.g.s	Topl.	İnşaat	Tic.	Ul.h.	Mali	Diğer	Topl.
1980	1.74	5.09	46.43	4.11	55.63	21.77	5.57	4.48	0.87	9.95	42.64
1998	1.20	1.41	40.20	3.59	45.20	16.58	11.19	5.82	1.58	18.43	53.60

SSK verilerinden hesaplanarak oluşturulmuştur.

1980’de uygulanmaya başlanan ihracata yönelik sanayileşme modelinin Türkiye’nin imalat sanayiini nasıl biçimlendirdiğine ilişkin çalışmalar, toplam yatırımlar içinde imalat sanayiinin payının düştüğünü, kamu kesimi imalat sanayiinden çekilirken doğan boşluğun özel kesim tarafından doldurulamadığını, özel kesimin finans, ticaret, inşaat gibi alanlara yöneldiğini, sürecin Türkiye için genel olarak ‘sanayisizleşme’ biçiminde geçtiğini, ihracata temel olan sanayilerin ağırlıkla 1970’lerdeki yatırımlara dayandığını, ihracatta sağlanan artışın iç talebin bastırılması, düşük ücret ve düşük tarım fiyatlarıyla sağlandığını, dışa açılmanın asıl artışı ihracatta değil ithalatta ortaya çıkardığını, sanayinin ithal girdilere olan bağımlılığının azalmadığını, dış borçların büyük artış gösterdiğini, sanayide önemli bir verimlilik artışı sağlanamadığını göstermektedir (Boratav ve Türkcan, 1993; Boratav, 1995; Erlat, 1998:71-72). Bunun sonucunda, OECD’nin 1998 verilerine göre, Türkiye’nin ihracatının ithalatı karşılama oranı, yüksek teknoloji mallarda yüzde 10, orta-yüksek teknoloji mallarda yüzde 23, orta-ıkel teknoloji mallarda yüzde 77, ilkel teknoloji mallarda da yüzde 225 olmuştur (Kazgan, 1999:181). Bu veriler, Türkiye’nin dünya ekonomisi ile emek-yoğun mallar ihracatçısı bir ülke olarak eklemelendiğini çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır.

İmalat sanayii ele alınırken incelenmesi gereken bir başka veri Türkiye’nin sınai üretiminin ne kadarının ihraç edildiğidir. Türkiye’nin imalat sanayii üretiminin ihraç edilen kesiminin oranı 1978’de yüzde 6

iken, bu oran 1983'te yüzde 11'e, 1992'de de yüzde 18'e yükselmiştir (Kepenek ve Yentürk, 1996:323). 1992 sonrasında ilişkin veriler elimizde bulunmamakla beraber bu oranın günümüze kadar önemli bir değişim göstermediği tahmin edilebilir. Büyük sermayeli grupların toplam ciro-ları içinde ihraç edilen kısmın oranı da 1990'ların ortalarına doğru yüzde 10-11 dolaylarında olmuştur (Yalman, 1998:158). Dolayısıyla, Türkiye'de 1980 sonrasında imalat sanayiinin ağırlıkla iç pazara yönelik olmaya devam ettiği, ihracata dönük üretim yapan kesimin oranında bir miktar artış bulunmakla beraber, bunun egemen duruma geçmeye henüz çok uzak olduğu görülmektedir.

Bu durumun ihracatın sektörel bileşimine nasıl yansıdığına bakıldığında, 1998 verilerine göre Türkiye'nin ihracatında en önemli payın yaklaşık yüzde 40 ile tekstil ürünlerine ait olduğu görülmektedir. Türkiye'de gerçek anlamda ihracatçı sektör olarak tekstil gelişmiş, bu sektörde toplam üretimin yaklaşık yüzde 80'i ihraç edilmeye başlanmıştır. Oysa aynı sektörde 1980'lerin başında üretimden ihraç edilen oran yüzde 40'ın, toplam ihracat içindeki pay da yüzde 20'nin altındaydı (Kalkınma Bankası sektör raporları). Bu gelişmeler, Türkiye'nin dünya ekonomisi ile eklemlenme biçiminin emek ya da hammadde yoğun ürünlerde uzmanlaşma biçiminde gerçekleştiğini göstermektedir. Türkiye'nin tekstil sektöründe uzmanlaşması ve dünyanın önemli tekstil ülkelerinden biri durumuna gelmesi IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası örgütlerin yönlendirmesi altında gerçekleşmiştir (Boratav ve Türkcan, 1993:125-126). Dış açılma politikasına yönelen Türkiye'de, artan ithalatın gerektirdiği dövizin sağlanabilmesinde bu sektörün önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir. Aslında bu da 1970'lerde başlayan bir eğilimdir. Dış tıkanma nedeniyle ihracata yönelmeye başlayan Türkiye'nin ilk sınai ihraç ürünleri de tekstil ve gıda ağırlıklıydı. Bunların dışında, özellikle 1990'lı yıllarla beraber elektrikli-elektriksiz makineler, demir-çelik, otomotiv yan sanayii, kimya gibi ağır sanayi ürünlerinin ihracat içindeki payında da artış görülmektedir (Kazgan, 1999). Türkiye'nin ihracat kalemlerine bakıldığında, yukarıda sözü edilen 'alıcı firmanın yarattığı meta zincirleri' ve 'üretici firmanın yarattığı meta zincirleri' biçimlerinin her ikisine de rastlanabilmektedir. 1980 sonrasında Türkiye'nin artan dış ticaret açıklarını karşılamakta kullandığı diğer bir sektör turizm olmuştur³. Bu sektörlerin kamu politikalarıyla önemli oranda desteklendiği, 1980 sonrasında Türkiye'nin yerleşme sisteminde görülen değişimleri anlamak bakımından da özel bir öneme sahip oldukları anlaşılmaktadır.

İmalat sanayiinde gerçekleşen gelişmelere bakıldığında, ki bu 'sanayinin mekansal değişimi', 'yeni sanayi odaklarının ortaya çıkışı' gibi tartışmalara ışık tutacaktır, istihdam bakımından en önemli artışın tekstil ve metal eşya-makine sektörlerinde gerçekleştiği görülmektedir. Gerek DİE'nin 10 kişiden fazla işçi çalıştırılan işyerlerini kapsayan imalat sanayii istatistikleri (10+), gerekse SSK'nin tüm işyerlerini kapsayan istatistikleri, 1980 sonrasında istihdam bakımından en önemli artışın tekstil sektöründe yaşandığını göstermektedir. DİE verileri (10+), tekstil-deri sektörünün (31) imalat sanayii istihdamı içindeki payının 1980 ile 1996 yılları arasında yüzde 23.7'den yüzde 34.3'e yükseldiğini; SSK verileri de 1980 ile 1998 yılları arasında yüzde 21.9'dan 30.2'ye yükseldiğini göstermektedir. SSK verilerine göre metal eşya-makine sektöründe (38) de önemli sayılabilecek bir artış gerçekleşmiş, bu sektörün imalat sanayii istihdamı içindeki payı yüzde 29.1'den 34.5'e yükselmiştir. İstihdama ve kişi başına katma değer üretim miktarına ilişkin veriler, ihracat verilerinin sonuçlarıyla önemli paralellikler sergilemektedir. İmalat sanayiinde istihdam bakımından gelişme gösteren en önemli sektörler emek-yoğun, düşük katma değerli ya da yüksek katma değerli olsa bile teknoloji rantı tükenmiş sektörlerdir.

Çalışmanın bu bölümünde ulaşılan sonuçları özetleyecek olursak, Türkiye'nin 1980 sonrasında uluslararası işbölümünde daha yukarılara tırmanmasını sağlayacak önemli bir sınai atılım gerçekleştiremediği, gelişmenin ağırlıkla hizmetler sektöründe görüldüğü, imalat sanayiinde dünya ekonomisi ile başta tekstil ve gıda olmak üzere emek ya da ham madde yoğun ürünler ile görece olarak yüksek katma değerli olsa bile teknoloji rantı tükenmiş ürünler ihraç eden bir ülke olarak eklenildiği, sanayinin ağırlıkla iç pazara dönük üretime devam ettiği, döviz sağlamak ve istihdam bakımından tekstil ve turizm sektörlerinin öne çıktığı görülmektedir⁴. Kamu sektörünün imalat sanayiindeki öncü konumundan uzaklaştırıldığı bu süreçte, büyük burjuvazinin görece olarak katma değeri daha yüksek, daha büyük sermaye gerektiren, yabancı ortaklı ve ağırlıkla iç pazara dönük üretimde yoğunlaştığı, küçük ve orta boy işletmelerin bir bölümünün ise emek ya da hammadde yoğun sektörler olan ve döviz kazanmak bakımından büyük öneme sahip olan gıda ve tekstilde uzmanlaştığı görülmektedir. Kısacası, Türkiye imalat sanayinin ihracata dönük büyümeye geçişte önemli bir başarı sağlayamadığı (Yalman, 1998; Boratav, 1995), 2000'li yıllara dönülürken sanayinin büyük bölümünün önemli ölçüde ithal girdiye bağımlı olması bakımından ithal ikameci yapının (ithalata rakip) orta aşamalarında, daha küçük bir bölümünün de ihracata dönük modelin ilk aşamalarında takılıp kaldığı

söylenbilir. Bunda, yabancı sermayenin Türkiye'yi önemli bir yatırım üssü olarak görmemesi, yabancı sermaye yatırımlarının büyük ölçüde iç pazarı hedeflemesi de etkili olmuştur. Dolayısıyla, yabancı sermaye yatırımları ile kalkınma umudu son yirmi yılda pek gerçekleşmemiştir. Ancak, bu söylenenlerin sanayinin genel yapısına ilişkin olduğu, buna aykırı örnekler gösterilebileceği de unutulmamalıdır. Türkiye imalat sanayii henüz tam serbestleşmenin sonuçları ile karşılaşmış değildir. Bu nedenle, Türkiye imalat sanayiinin bütünüyle 'emek-yoğun' bir biçime dönüştüğü sanılmamalıdır. Emek-yoğun sektörlerin ağırlığı daha çok ihracat içindedir. Son birkaç yılda serbest ticarete dönük eğilimler güçlendikçe, büyük sermayenin yoğunlaştığı yüksek katma değerli sanayilerde (otomobil vb.) yeni eğilimler belirmeye başlamıştır. Bu süreç, yerli tekellerin UAS'ler nezdindeki gücünün sınanması bakımından ilgiye değer görünmektedir. Öte yandan, iç pazarı sürekli olarak daraltmaya yönelik politikaların da yalnızca ihracata dönük sanayinin rekabet gücünü artırma isteğinden kaynaklanmadığı, sanayinin büyük ölçüde ithal girdiye bağımlı yapısı ve koruma önlemlerinin azaltılışı nedeniyle iç talebin yükselişinin dış açıklarda ve borçlarda büyük artış doğurmasının da önemli olduğu not edilmelidir. Zira, sanayide kapasite kullanım oranlarının çok büyük oranda azaldığı yıllarda bile (ki bu aynı zamanda ihracatta başarı sağlanamamasına bağlıdır) iç pazarı daraltmakta ısrar edilmesi, dış dengenin sağlanması için koruma önlemlerine başvurulamamasından kaynaklanmaktadır.

1980 sonrasında burjuvazinin iç bileşenlerindeki dengeler bakımından nasıl bir değişim yaşandığına bakıldığında, sektörel açıdan finans ve ticaret sektörlerinin sanayi ve tarım aleyhine bir ağırlık kazandığı görülmektedir. Ancak, bu söylenenler, yatay ve dikey bütünleşmesini tamamlamış büyük holdingler için geçerli değildir. Büyük sermayeli sanayinin 1980 sonrasında tekeli-oligopolcü fiyatlandırma sayesinde kar oranlarını önemli oranda artırdığı saptanmaktadır. Sanayi sektörünün finans ve ticaret karşısında gerilemesi daha çok küçük ve orta büyük- lükteki sanayi sermayesi için geçerlidir. Dolayısıyla, asıl ağırlık değişiminin büyük sermaye ile küçük-orta ölçekli olanlar arasında yaşandığı anlaşılmaktadır. Bir başka boyut, sermayenin finans, turizm, inşaat, ticaret vb. hizmet sektörlerine yöneliminde önemli bir artış olmasıdır (Boratav, 1995:170-185). Bu son gelişmeyi, büyük sermayenin ihracata dönük sanayileşmede ancak sınırlı bir başarı sağlayabilmesi nedeniyle hizmet sektörlerine yönelmesinin ve ülkeyi faiz ve rant sarmalına sokmasının sonucu olarak görmek gerekir. Sonuç olarak, 1980 sonrası dönemde sermayenin önemli oranda tekelleştiği, özellikle İstanbul'da

üslenen, holding biçiminde örgütlenmiş, finans, ticaret vb. ayaklarını oluşturmuş, yabancı ortaklı kesimlerinin ağırlığını artırdığı görülmektedir. Bunun yanında, Türkiye'nin dünya ekonomisi ile eklemlenme biçiminde yaşanan gelişmelere bağlı olarak, tekstil, gıda vb. emek ya da hammadde yoğun sektörlerde yoğunlaşan, dış pazarlara dönük üretim yapan, küçük-orta ölçekli bir sanayi sermayesi de gelişebilmiştir. Bunlar da kamunun kimi desteklerinden yararlanabilmiştir. Buna karşılık, kamu kesiminin imalat sanayii içindeki yeri önemli oranda gerilemiştir. Yeni yatırımlar önemli oranda azalırken, özelleştirilen pek çok KİT'in de kapandığı görülmektedir.

Bu bölümden gelecek bölüme aktarılan en önemli girdiler şunlardır. Yerleşim sisteminin dönüşümü, (1) Türkiye'nin uluslararası işbölümündeki yeni konumu ve sektörel gelişmeler, (2) burjuvazinin yapısındaki dönüşüm, (3) devletin ekonomik rolündeki değişiklikler çerçevesinde değerlendirilmektedir.

2.2. Yerleşim Sisteminin Dönüşümü

Buraya kadar dünyada ve Türkiye'de yaşanan dönüşüm ana hatları ile ele alınmaya çalışıldı. Çalışmanın bu bölümünde ise, sözü edilen dönüşümün sanayinin ve işgücünün coğrafi dağılımını, yerleşim sistemini nasıl şekillendirdiği incelenecektir. Bunun için elimizde DİE, DPT ve SSK'nin illere göre hazırladığı veri setleri bulunmaktadır. Dolayısıyla, 'idari' bir ölçüt olan 'il' tabanında hazırlanmış bu verilerden yola çıkmak zorunluluğu bulunmaktadır. Verilerin il düzeyinde olması çoğu zaman yararlı olmakta ve zaman içinde ortaya çıkan değişimi karşılaştırma yoluyla görmeye olanak sağlamaktadır. Ancak, bu verilerin il içindeki kent ya da kasabalar düzeyindeki gelişmeleri görmeye olanak vermediği de not edilmelidir. Bu durumun yarattığı en önemli sakınca, bazı illerde il merkezinde ya da bir-iki kent/kasabada önemli bir gelişme görülmesine karşılık il içindeki diğer yerleşim merkezlerindeki gerileme nedeniyle ilin bir bütün olarak yerinde saydığı, hatta gerilediği gibi bir sonucun çıkabilmesidir. Ancak, bu da bir realitedir. İl içindeki bir-iki kent-kasabada görülen gelişmenin ilin Türkiye sıralamasındaki yerini yukarılara taşıyacak büyüklükte olmadığını göstermektedir.

Ayrıca, son dönemde çok sayıda yeni il kurulması nedeniyle karşılaştırma yapmakta sorunlar doğmaktadır. Bu nedenle, yeni illere ait veriler ayrıldıkları iller içinde gösterilerek bu sorun aşılına çalışılmıştır. Ancak, burada da yeni kurulan illerin bazılarının ayrıldıkları iller dışında

komşu illerden de ilçe alması durumu nedeniyle sorun doğmaktadır. Fakat, bu tür durumlar birkaç küçük ilçe ile sınırlı olduğu için önemli sapmalara neden olmadığı görülerek ihmal edilebilir nitelikte bulunmuştur. Dolayısıyla, karşılaştırmalar 67 il sisteminde dayalı olarak yapılmaktadır.

Öte yandan, DİE'nin imalat sanayii istatistiklerinde 'büyük sanayi' 1987 öncesinde 25 kişiden fazla işçi çalıştıran işyerleri (25+) olarak ele alınırken, bu tarihle birlikte 10 kişiden fazla işçi çalıştırılan işyerleri (10+) olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla, 1987 öncesi ile sonrasının verilerinin karşılaştırılabilir olup olmadığı tartışmaya açıktır. Bu çalışmada, en azından belli bir fikir vermek düzeyinde de olsa karşılaştırılabilir olduğu kanısıyla bu karşılaştırma yapılmaya değer bulunmuştur. Karşılaştırılmayacağını düşünenler için de, 1983 ve 1996 tarihli veriler ayrı ayrı incelemeye olanak tanıyacak bir biçimde sunulmuştur. Bu tablo ile ilgili bir başka önemli uyarı, DİE'nin illere göre imalat sanayii verilerinin, kendileri ile ilgili bilgilerin açıklanmamasını isteyen firmalar nedeniyle bazı illerin bazı sektörlerinde eksikliktir. Ancak, bunların genellikle küçük firmalar olması, istatistiklerin genel eğilimleri göstermesine engel oluşturmamaktadır.

DİE, DPT ve SSK verilerinin bir başka özelliği, gerçek değerlere dayalı olmasıdır. Bu, karşılaştırma yapmayı güçleştiren bir başka durumdur. Bu nedenle, gerçek değer olarak verilen il değerleri Türkiye'deki paylarına dönüştürülmüş, oran olarak hesaplanmıştır. İllerin nüfus, istihdam, GSYİH, imalat sanayii katma değeri gibi verilerinin Türkiye'deki payları biçimine dönüştürülmesi, illerin verili zaman dilimi içindeki durumlarındaki değişimi görebilmeye olanak sağlamaktadır. Tablolarda, değişim, illerin Türkiye toplamındaki paylarındaki artış ya da azalış olarak ifade edilmektedir. Ancak, verili zaman içindeki değişim hesaplanmayıp okuyucunun kolayca görebileceği biçimde bırakılmış, böylece aynı tabloda hem illerin payındaki değişimin, hem sıralamadaki yerinin, hem de Türkiye'deki payının görülebilmesi sağlanmıştır. Bu durumda, payını koruyan illerin Türkiye ortalamasına paralel bir büyüme gösterdiği, payı azalan illerin Türkiye ortalamasından yavaş, payı artan illerin ise Türkiye ortalamasından hızlı büyüdüğü anlaşılmalıdır.

Verilerin sunuluşu konusunda bir başka özellik, illerin sıralanışının artış oranı vb. ölçütler yerine büyüklük sıralamasına göre yapılmasıdır. Bunun nesnel bir değerlendirme için diğer yöntemlere göre daha uygun

olduğu kanısı oluşmuştur. Ayrıca, bütün illeri içeren tablolarla incelemeyi zorlaştırmamak kaygısıyla, çeşitli veriler bakımından iller sıralamasında önlere yer alan illerin verilmesiyle yetinilmiştir. Bunun, Türkiye ekonomisini sürükleyen iller ve bölgelerin görülebilmesi için yeterli olduğu düşünülmüştür. Öte yandan, hem coğrafi bölgelerin kendi içlerinde türdeş olmaması nedeniyle, hem de yazıyı daha fazla uzatmak için, verileri bir de bölgeler temelinde vermek çok fazla yararlı görülmemiştir.

Tablo 4'te, ilk iki sütunda illerin Türkiye nüfusundaki payları, üçüncü ve dördüncü sütunlarda toplam SSK'li istihdamdaki payları, beşinci sütunda ücretli çalışanların ildeki toplam faal nüfusa oranı, son sütunda da ildeki SSK'li istihdam içinde kamunun payı verilmektedir. Bu tablonun ilk beş sütunu illerin istihdam olanakları ve nüfus akımları bakımından çekim merkezi olup olmamasına, dolayısıyla yatırımlar bakımından sahip olduğu gelişmişlik düzeyine, son sütunu ise özel sektör yatırımları bakımından yoksul illere işaret etmektedir. Bu tablo konusunda önemli bir uyarı, illerin ülke nüfusundaki paylarının nüfus hareketlerini değil, nüfus hareketlerinin sonucunu gösterdiğiidir. İllerin doğal nüfus artış oranları arasındaki büyük farklılıklar, bazı illerin ülke nüfusundaki payının azalışına karşın göç almasına, bazı illerin de ülke nüfusundaki paylarının artışına karşın göç vermesine yol açabilmektedir. Yazıda tabloları artırmamak kaygısı ile göç verilerine yer verilmemekle beraber, zaman zaman DİE'nin göç verilerine dayalı değerlendirmeler yapılmaktadır. Tablo 5'te, illerin Türkiye GSYİH'si, tarım, sanayi ve hizmet sektörleri hasılasındaki payları verilmektedir. Bu tablo sayesinde, illerin hem ekonomik yapısının ve gelişiminin hangi sektör- lere dayandığı hem de Türkiye içindeki payları görülebilmektedir. Tablo 6'da da, imalat sanayiinin alt dallarında katma değer bakımından en yüksek paya sahip iller görülebilmektedir. Bu tablo, 'sanayi coğrafyasının değişimi', 'yeni sanayi odakları' gibi tartışmaları belli bir veri tabanına oturtmaya olanak sağlamakta, sanayileşen illerin sağladığı aşamanın hangi sektörlere dayandığı, gelişiminin hangi düzeyde olduğu da izlenebilmektedir (Tablolar yazının sonundadır).

1980 sonrası dönüşümlerin en önemli etkilerinden biri, sanayideki gelişmeyi büyük ölçüde İstanbul merkezli büyük sermayenin sürüklemeye başlaması olmaktadır. Dolayısıyla büyük sermayenin yatırım yeri seçimleri, sanayileşen illerin belirlenmesinde en önemli etmendir. Gerek onunla girdi-çıkı ilişkileri içinde olan küçük-orta ölçekli sanayi, gerekse diğer sektörler büyük sermaye yatırımlarını izlemektedir. Bu bakımdan en dikkat çeken iller, İstanbul ve İzmir gibi önemli merkez-

lerin yakın çevresindeki Tekirdağ, Kırklareli, Sakarya, Bilecik, Eskişehir, Çanakkale, Manisa gibi iller olmuştur. Kocaeli, Bursa, Ankara, Adana ve İçel de bu kategoriye dahil edilmesi gereken illerdir. Bu söylenenler elbette, bu illerdeki sanayinin büyük sermayelilerden ibaret olduğu ve büyük sermayenin bu iller dışında hiçbir yatırımı olmadığı biçiminde değerlendirilmemelidir. Söylenmek istenen, büyük sermayenin yatırımlarının daha çok bu illerde yoğunlaştığı ve bu illerdeki gelişmeyi büyük ölçüde büyük sermayenin yatırımlarının sürüklediğidir. Bu illerden bazılarında önemli bir KİT tabanı da bulunmaktadır. Yabancı sermayeli-ortaklı yatırımlar da genellikle bu illerde toplanmaktadır.

İkinci olarak, Türkiye'nin dünya ekonomisi ile eklemlenme biçimi küçük-orta ölçekli sermaye ile kurulabilen, dış pazarlara dönük üretim yapılan, tekstil, gıda vb. emek ya da hammadde yoğun sektörlerle belli bir gelişme olanağı sağlamıştır. Büyük sermayenin daha az ilgi gösterdiği ve tekelleşme oranlarının daha düşük olduğu bu sektörlerde sağlanan gelişme, emeğin büyük kentlere oranla daha ucuz olduğu bazı illerdeki yatırımlarda etkili olabilmektedir. Bu kategoriye giren sermaye kesiminin bir bölümünün İstanbul, İzmir gibi kentlerdeki 'orta' ölçekli sayılabilecek kesimlerinden, bir bölümünün de bazı Anadolu kentlerinin 'yerel' olarak adlandırılabilen sermaye kesimlerinden oluştuğu görülmektedir. İstanbul, İzmir gibi kentlerdeki sermaye kesimlerinin, başka nedenlerin yanı sıra ucuz emek arayışıyla yukarıda sayılan çevre illere yöneldiği, İstanbul ve İzmir gibi metropollerin yakın çevresindeki yatırımlardan bir bölümünün bu nitelikte olduğu görülmektedir. İkinci olarak, 'Anadolu kaplanları' olarak adlandırılan grup da bu kategoriye girmektedir. Bu iller, hem ucuz işgücü, hem hammaddeye yakınlık, hem belli bir sermaye tabanına sahip olması, hem de kamunun çeşitli desteklerinden yararlanabilmeleri sayesinde gelişme olanakları yakalayabilmiştir. 'Yeni sanayi odağı', 'Anadolu kaplanı' gibi adlandırmalar yapılan bu illerden en önemlileri Denizli, Gaziantep, Konya, Karaman, Kayseri ve Kahramanmaraş'tır. Bu kapsamda değerlendirilen diğer iller Edirne, Uşak, Afyon, Çorum, Adıyaman, Malatya'dır. Bu illerden bazıları kayda değer bir sanayiye sahip olmakla beraber Türkiye ekonomisindeki payları çok büyük değildir. Nitekim, bu illerin çoğu net göç vermeye devam etmektedir. Ayrıca, ülkedeki ihracata dönük emek ya da hammadde yoğun sektörlerin tamamen bu illerde toplandığı da sanılmamalıdır. Marmara Bölgesi bu bakımdan da en öndedir.

'Anadolu kaplanları' konusundaki bir başka yaygın kanının aksine, küçük sermayeli sanayilerin sahip oldukları sınırlılıkları aşmakta bulu-

nan 'yeşil sermaye'li holding ve 'çok ortaklı' holding modelleri önemli görünmektedir. Dolayısıyla, hem bu kentlerin sanayilerinde de önemli ölçüde 'kutuplaşma' görülmekte (Erendil, 2000), hem de küçük sermayeli ve küçük ölçekli olmaları sayesinde değil, büyüyebildikleri oranda gelişebilmektedirler. Bu illerde İstanbul merkezli büyük sermayeye ait yatırımlar pek ağırlık taşımamaktadır. Ancak, bazılarındaki önemsiz görülemeyecek bir KİT tabanı bulunmaktadır. Daha da önemli bir başka boyut ise, bu sanayilerin tamamıyla ucuz emeğe dayalı olmasıdır. Bu iller hem çalışan başına katma değer ortalamasında, hem de ücretlerde Türkiye ortalamasının bir hayli altında kalırken, kayıt dışılık, çocuk emeği istihdamındaki yüksek eğilimi ile dikkat çekmektedir (Köse ve Öncü, 1998). Dolayısıyla, 'kitlesele üretim' ile 'esnek uzmanlaşma' arasında karşılık kuran ve gelişmelerin ikinci grup lehinde olduğunu ileri süren 'esnek uzmanlaşma', 'sanayi bölgeleri', 'ağ tipi ilişkiler' vb. teorilerin Türkiye'nin 'Anadolu kaplanı' olarak adlandırılan kentlerinin sanayileşmesindeki yeni eğilimleri açıklayabilmekteki gücü sanıldığından çok daha azdır (Taymaz, 1993 ve 1995; Erendil, 2000; Konukman, 1999, Ayata, 1999).

Son yirmi yılda Türkiye ekonomisinin asıl gelişme kutbunu oluşturan Marmara ve Ege'deki iller ile bazı çalışmalarda (DPT, 2000; Köse ve Öncü, 1998 ve 2000) 'Anadolu kaplanları' olarak adlandırılan illerin çeşitli veriler bakımından karşılaştırılması yazının sonunda yer alan Tablo 7'de verilmiştir. Tablonun ilk iki sütununda illerin Türkiye imalat sanayii katma değerindeki, üçüncü ve dördüncü sütunlarda imalat sanayii istihdamındaki, son iki sütunda da tüm sektörlerdeki toplam SSK'li istihdam içindeki payları verilmiştir. İmalat sanayiine ilişkin verilerden 1983 tarihli olanların 25'den fazla işçi çalıştıran işyerlerine (25+), 1996 tarihli verilerin de 10'dan fazla işçi çalıştıran işyerlerine (10+) ait olduğunu bir kez daha anımsatmakta yarar olabilecektir. Tablo, Marmara ve Ege'deki gelişme kutbu niteliğindeki iller ile 'Anadolu kaplanları'nın Türkiye ekonomisindeki ağırlıklarındaki değişimi açık bir biçimde sergilemektedir. Bu karşılaştırmada en çarpıcı sonuç, birinci gruptaki illerin ikinci gruptaki illere göre 10 kattan fazla katma değer payına sahip olmasıdır. Burada verilmemekle beraber, çalışan başına katma değer ve ücretler bakımından da arada birinci grup lehine büyük farklar bulunduğunun not edilmesi gerekmektedir. Özellikle birinci gruptaki bazı illerdeki yüksek oranlı düşüşler ise çoğunlukla KİT karşıtı politikaların sonuçlarını yansıtmaktadır.

Üçüncü olarak, devletin imalat sanayiindeki ağırlığının azalışı, hatta özelleştirilen bazı KİT'lerin kapanması sanayinin coğrafi dağılımına etki

yapan bir başka gelişmedir. Sahip olduğu sanayi tabanı önemli ölçüde kamu sektörüne dayanan, yerel dinamiklerle sanayileşemeyen, büyük sermaye tarafından da yatırım yeri olarak cazip bulunmayan iller önemli bir gerileme içine girmektedir. Nitekim, ülkenin doğusuna doğru gidildikçe kamu sektörünün ağırlığı ülke ortalamasının oldukça üzerine çıkmakta, özel sektörün payı iyice azalmaktadır. Dolayısıyla, KİT'ler gerileyen bölgeler bakımından önemlerini korumaktadır.

İmalat sanayiine bir bütün olarak bakıldığında, ülke coğrafyasına en yaygın dağılan sektörün gıda olduğu görülmektedir. Gıda dışında, ağaç ürünleri, taş-toprağa dayalı sanayiler ve tekstil de daha çok ile yayılmış durumdadır. Kimya, ana metal, metal eşya-makine ve kağıt sektörleri ise daha dengesiz bir dağılıma sahiptir. Nitekim, ikinci gruptaki sektörlerin birinci gruba göre daha yüksek tekelleşme oranlarına sahip olduğu görülmektedir (Köse ve Yeldan, 1998: 62).

İllerin imalat sanayii katma değeri ve istihdamındaki paylarında da, oldukça dengesiz bir dağılım görülmektedir. Özellikle İstanbul, Kocaeli ve İzmir en büyük paya sahip illerdir. İmalat sanayiinde üretilen katma değerın yarıdan fazlası bu üç ildedir. Bu üç ili Ankara, Bursa, Adana ve İçel izlemektedir. Bunlardan sonra gelen iller ise Zonguldak, Tekirdağ, Manisa, Eskişehir, Konya, Kayseri, Denizli, Sakarya, Bilecik, Balıkesir ve Gaziantep'tir. Ülkedeki sanayi kuruluşları ağırlıkla bu illerde toplanmıştır. Bu iller 1980 sonrasında da genel olarak paylarını korumuş ya da artırmışlardır. Bu kapsamda değerlendirilebilecek bir başka önemli veri, illerin genel bütçe vergi gelirlerindeki paylardır. 1997 verilerine göre, İstanbul'un payı yüzde 37.5, Kocaeli'nin payı yüzde 15.82, Ankara'nın payı yüzde 13.42, İzmir'in payı da yüzde 8.08'dir. Bu dört il, Türkiye genel bütçe vergi gelirlerinin yüzde 75'inden fazlasını sağlamaktadır. Kişi başına vergi ödemelerinde de Türkiye ortalamasının üzerinde yer alanlar yalnızca bu dört ildir. Dolayısıyla, Türkiye ekonomisinde büyük ağırlığa sahip olan kuruluşların büyük bölümünün merkezinin bu dört ilde yer aldığı söylenebilir. Bu dört ilin arkasından gelen iller ise Bursa, Adana, İçel ve Antalya'dır (DPT). Bu veri de, tekelleşmenin boyutlarına işaret etmektedir.

Bunların dışında, Ege ve Akdeniz kıyılarında turizm sektörünün geliştirdiği iller bulunmaktadır. Bu bakımdan en dikkat çekenleri Antalya ve Muğla'dır. Bu illerin sağladığı gelişme büyük ölçüde turizme dayalıdır. Bunlar dışında, Ege ve Akdeniz kıyılarındaki pek çok kent ve kasaba turizmin sağladığı gelişmeden pay almıştır.

Gelişen bu illerin dışında kalan hemen hemen bütün iller gerileme içinde olmuşlardır. Karadeniz, İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinin payları gerilemiş, kamunun boşalttığı yer özel sektör tarafından doldurulamamıştır. KÖY politikası ne büyük sermayenin bu illere yatırım yapmak üzere harekete geçmesini sağlamaya, ne de yerel sermayelerin önemli bir sınai gelişme göstermesine yetmiştir. Dolayısıyla, istihdam olanakları gerilemiş, önemli oranda göç vermişlerdir.

Tablo 4, 5, 6 ve 7 ışığında tek tek bölgelere ve illere bakmakta da yarar bulunmaktadır. Veriler Marmara Bölgesi'nin Türkiye'nin en gelişmiş ve gelişmeye devam eden bölgesi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bölgede 1980 öncesinde daha çok İstanbul, Kocaeli ve Bursa'da yoğunlaşan sanayinin komşu illere doğru yayıldığını görülmektedir. Dolayısıyla, 1980 sonrasında yerleşim sistemindeki değişimin ilk önemli sonucu, İstanbul merkezli büyümenin çevre illere yayılmasıdır. Bu gelişmede daha çok İstanbul merkezli büyük ve orta ölçekli sermayenin yatırımlarını yakındaki illere kaydırmasının etken olduğu anlaşılmaktadır. Bu gelişme, İstanbul-Kocaeli hattında ortaya çıkan yığılmanın neden olduğu sorunların yol açtığı yeni yatırım yeri arayışına kamunun 1970'lerde KÖY ve OSB politikaları ile verdiği yanıtla mümkün olmuştur. Trakya'da Tekirdağ ve Kırklareli, Anadolu yakasında da Sakarya, Bilecik, Eskişehir ve Çanakkale büyük sermayeli kuruluşların yatırım yaptığı iller olmuştur. Nitekim, bu iller işçi başına katma değer üretimi bakımından da Türkiye'nin önde gelen illeri arasında yer almaktadır. Marmara'da yatırım yerlerinin ilki otoyol hattı, ikincisinin de Bursa-Bozüyük-Eskişehir hattı olmak üzere iki ana hatta yoğunlaştığı görülmektedir. Bu illerden Eskişehir'in durumu ilginçtir. 1980 öncesinde daha çok yerel sermaye ve KİT ağırlıklı bir sanayiye sahip olan ve 'ulusal sanayi' tezlerine ev sahipliği yapan Eskişehir'in 1980 sonrasında İstanbul merkezli büyük sermayenin yöneldiği illerden biri durumuna geldiği görülmektedir. Büyük sermayenin yatırımları, yan sanayi gibi biçimlerde ortaya çıkan küçük ve orta ölçekli yatırımlarla ilişkili olarak gelişmekte, bu illerin yerel sermayelerinin önemli bir bölümü büyük sermaye ile girdi-çıkıtı ilişkileri kurarak gelişme gösterebilmektedir.

Marmara Bölgesi, hizmetler sektörü bakımından ilginç bir gelişme göstermiştir. Sanayinin çevre illere yayılması eğilimi, hizmet sektörlerine pek fazla yansımamış, hizmetler sektörü yine İstanbul, Bursa gibi kentler merkezli gelişmiştir. Hizmetler bakımından en ilginç örnek Kocaeli'dir. Sanayi yatırımları bakımından ülkenin önde gelen illerinden biri olan

Kocaeli, hizmet gereksinimini İstanbul'dan karşılaması nedeniyle hizmet sektörleri sanayiye paralel bir gelişme gösterememiştir. Bu durum, bölgenin illerinin çoğunda görülmektedir.

Marmara Bölgesi'nde son yirmi yılda görülen gelişme bölgenin istihdam ve GSYİH paylarının artmasına yol açmış, nüfus akımları için de çekim merkezi olmasına neden olmuştur. Bölgede dışarıya net göç veren iller Edirne ve Kırklareli ile sınırlı kalmış, diğer iller başta İstanbul, Kocaeli ve Bursa olmak üzere önemli oranda göç almıştır. Özellikle İstanbul, aldığı yoğun göçle, Türkiye nüfusundaki payını 1980 ile 1997 arasında yüzde 10.6'dan yüzde 14.67'ye çıkarmıştır.

Ege Bölgesi ülkenin ikinci gelişen bölgesidir. Bölgenin merkezi, Türkiye'nin ikinci önemli limanı olan İzmir'dir. İzmir, Türkiye'nin en önemli tarım bölgelerinden biri olan Ege'nin dışa açılan kapısı olmaya devam etmektedir. Bölgenin sanayisi de ağırlıkla, imalat sanayiinin hemen hemen tüm dallarında önemli bir paya sahip olmaya devam eden İzmir'in yakın çevresinde gelişmektedir. İzmir'e oldukça yakın mesafede olan Manisa, bu yatırımlardan önemli bir pay almıştır. Büyük sermayeli, yabancı ortaklı yatırımlar da çoğunlukla bu iki ili tercih etmektedir.

Bölgede imalat sanayii payında önemli artış olan diğer il Denizli'dir. Denizli tekstil sektörü merkezli sanayileşmektedir. 'Yeni sanayi odağı', 'Anadolu kaplanı' gibi nitelermelere konu olan Denizli, Türkiye'nin 1980 sonrasında dünya ekonomisi ile eklemlenme biçiminin en belirgin olduğu illerden biridir. Ancak Denizli kendi içinde kayda değer bir gelişme göstermiş olmakla beraber, ülke ekonomisindeki payı çok büyük değildir. Denizli sanayiinin kanımızca en dikkat çekici taraflarından biri, küçük ve orta boy lu firmaların rekabet güçlerini azaltan engelleri aşmak için bir araya gelerek oluşturdukları EGS Holding deneyimidir. Bu bir araya geliş, finansman, pazarlama, ucuz girdi temini, nakliyat gibi konularda önemli kolaylıklar sağlamıştır. Bölgenin içlerinde yer alan Uşak tekstilde, Afyon da taş-toprağa dayalı sanayide sağladıkları küçük artışlarla "yeni sanayi odakları" arasında sayılmaya başlanmıştır. Ancak, Türkiye ekonomisinde önemli bir paya sahip değillerdir. Bölgenin imalat sanayii bakımından gelişme göstermeyen illeri Kütahya, Muğla ve Aydın'dır. Ancak, Aydın 1980 öncesinde olduğu gibi günümüzde de tekstil sektöründe kayda değer bir paya sahiptir. Öte yandan, Muğla ve Aydın, özellikle turizmde sahip oldukları potansiyeli değerlendirerek hizmetler sektörü ağırlıklı bir gelişme göstermektedir.

Ege Bölgesi, sağladığı ekonomik gelişme ile nüfus hareketlerini kendine çekmektedir. Bölgede dışarıya net göç veren iller yalnızca Afyon ve Kütahya'dır. Diğer iller, gerek sanayi gerekse turizm başta olmak üzere hizmetler sektöründeki gelişmeleri ile istihdam paylarını artırmış, önemli oranda da göç almışlardır.

Ülkenin gelişme gösteren diğer bir bölgesi olan Akdeniz Bölgesi'ni iki alt bölgeye ayırmak gerekmektedir. Batıda Antalya yine turizm merkezli olmak üzere önemli bir gelişme sağlamıştır. Antalya'nın GSYİH payına bakıldığında artışın ağırlıklı hizmetler sektöründen kaynaklandığı görülmektedir. Isparta ve Burdur ise gerilemektedir. Antalya artan istihdam olanakları ile en fazla net göç alan illerden biri olurken, Isparta ve Burdur net göç vermektedirler.

İmalat sanayii bakımından asıl önemli olan Doğu Akdeniz Bölgesidir. Özellikle Adana ve İçel 1980 öncesinde de ülkenin önemli bir sanayi bölgesiydiler. 1980 sonrasında Adana ve İçel'in gerek katma değer gerekse istihdam oranları bakımından imalat sanayii içindeki paylarında gerileme görülmektedir. Ancak yine de ülkenin önemli sanayi kentleri olmayı sürdürmektedirler. Bu illerin, ülkenin en büyük holdinglerinden bazılarını çıkardığı, ancak bu holdinglerin 1980 sonrasında İstanbul merkezli yatırım stratejileri izlediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Çukurova illerinin, 1980 sonrasında büyük sermaye gruplarının yatırımlarından daha az pay alabildiği, bölgenin daha çok küçük ve orta boy işletmeler ağırlıklı bir gelişme izlemeye başladığı gözlenebilmektedir. Ancak, bu iki ilin gelişme eğilimini sürdürdüğü, büyük oranda da göç aldığı görülmektedir. Bu iki ilin gelişmesi sanayi ağırlıklı olmaktan hizmet sektörleri ağırlıklı olmaya başlamıştır.

Adana ve İçel imalat sanayiinde gerilerken, bu illerin art bölgesi olan Gaziantep ve Kahramanmaraş'ta gelişme görülmektedir. Bu iki ilin gelişme sağladığı en önemli imalat sanayii dalı tekstildir. Aslında biraz daha iç bölgedeki Kayseri ve Malatya da dahil edilirse, Çukurova merkezli bu bölgenin özellikle tekstilde ülkenin önemli sanayi bölgelerinden biri olmaya devam ettiği, ancak gelişmenin kıyıdaç işlere taşındığı görülmektedir. Kayseri tekstilde 1980 öncesinde sahip olduğu ağırlığı korumakta, ağaç ürünlerinde de büyük gelişme göstermektedir. Malatya ise, 1980 öncesinde kamu sektörü ağırlıklı olmak üzere gıdada sahip olduğu büyük ağırlığı yitirmekle beraber bölgenin kayda değer sanayi yatırımlarına sahip illerinden biri durumundadır. Bölgedeki nüfus hareketleri incelendiğinde, Adana ve İçel'in en fazla göç alan iller

olduğu; doğal nufus artış oranları yüksek olan Hatay, Gaziantep ve Kahramanmaraş'ın ise net goç verdiği görülmektedir.

Bu bölgenin imalat sanayii içinde en önemli ağırlığı tekstil sektöründedir. Bölgenin, ülkenin en önemli pamuk üretim alanı olduğu anımsandığında, tekstil sektöründeki önemli konumunu koruyacağı beklenmektedir. Otoyol sayesinde gelişen ulaşım olanakları ve GAP'ın sağladığı tarımsal ürün artışı ile birlikte değerlendirildiğinde, Çukurova ve GAP bölgelerinden Kayseri, Malatya gibi biraz daha iç bölgelerdeki illere uzanan bir ekonomik havzanın oluşmakta olduğu görülmektedir (Ayata, 1999; Sönmez, 1998). Ayrıca, Kuzey Irak'ı 'istikrar'a kavuşturmaya dönük planların başarıya ulaşması durumunda, K. Irak'ın hızlı trenle Diyarbakır, Adıyaman ve Kahramanmaraş zerinden İskenderun Limanı'na bağlanması yönünde projeler bulunmaktadır.

Güneydoğu illerinin göstergeleri de, GAP'ın tarım hasılasında önemli bir artış sağladığını göstermektedir. Sanayi paylarındaki artışın Gaziantep dışında enerji yatırımlarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bölgedeki olağanüstü koşulların neden olduğu güvenlik harcamaları ve GAP projesi inşaatlarının da hizmetler sektöründe artışa yol açtığı görülmektedir. Dolayısıyla, bu bölgedeki asıl kalıcı artış tarımdan kaynaklanmaktadır. Nüfus gelişmelerine bakıldığında, bölgenin ülkenin en yüksek doğal nüfus artış oranlarına sahip bölgesi olduğu, yüksek oranlarda goç verdiği görülmektedir.

İç Anadolu'da, imalat sanayiindeki payını da artıran Ankara en önemli merkez olmayı sürdürmektedir. Konya, başta gıda ve ana metal sanayii olmak üzere kayda değer yatırımlara sahiptir. Kayseri ve Eskişehir de bölgenin diğer önemli iki ilidir. Ancak, Eskişehir yüzünü daha çok Marmara Bölgesi'ne dönmüş durumdadır.

İç Anadolu'nun özelliği, büyük sermayenin yatırımlarının Ankara ve Eskişehir'in dışına fazla yayılmaması, sanayinin ağırlıkla KİT ve yerel sermaye temelli oluşudur. 1980 sonrası gelişmede görülen en önemli zellik, Konya, Kayseri, Karaman, Yozgat gibi kentlerin 'yeşil sermaye' olarak adlandırılan grupların yatırımlarına ev sahipliği yapmasıdır. Yeşil sermaye oluşumunda, küçük ve orta büyüklükteki sermayenin dinsel ilişkileri kullanarak 'çok ortaklı' holdingler biçimine dnuşmesi ve bazı sektörlerde rekabet edebilir konuma gelmesi en fazla dikkat çeken konudur. Öte yandan, yeşil sermaye olarak adlandırılan grupların 'yerel' düzeyden 'bölgesel' düzeye sıçrama yapması da dikkat ekeci

bir gelişmedir. Bunlar, çevre illerin KÖY statüsüne alınması gibi faktörlere bağlı olarak yatırımlarını buralara kaydırabilmekte, buralardaki bazı KİT'lerin özelleştirilmesinden de pay almaktadırlar. Bu bölgede, merkezi Konya, Kayseri, G. Antep gibi kentlerde olup da Karaman, Yozgat, K. Maraş gibi çevre illerde yatırımlara sahip şirketlere rastlanmaktadır. Yeni sanayi odakları arasında sayılan Çorum ise en önemli gelişmeyi gıda alanında yapmış olup, ülke ekonomisinde önemli bir yere sahip değildir. İç Anadolu'ya bütün olarak bakıldığında, net göç alan iki il Ankara ve Eskişehir'den ibarettir. Diğer iller az ya da çok net göç vermektedirler.

Karadeniz Bölgesi, imalat sanayiinde KİT ağırlıklı bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla, 1980 sonrasının KİT karşıtı politikalarından en olumsuz etkilenen bölgelerden biridir. KİT'lerin gerilemesi, yerel sermayelerin ise ticaret ağırlıklı bir gelişme göstermesi, bölgenin sanayi bakımından gelişmesini önlemiştir. Bunun sonucunda, istihdam olanakları daralmış, bölgenin illeri önemli oranda net göç vermeye devam etmiştir. KÖY statüsünün yaygınlaşması da sanayileşme yönünde önemli bir etki yapmamıştır. Gelecekte yerel sermayenin öncüleri, daha çok ticaret temelli olup özelleştirmeden pay alan ve ele geçirdiği KİT'leri işletmeyi başaranlar arasından çıkacak gibi görünmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi, 1980 öncesinde olduğu gibi 1980 sonrasında da sanayi bakımından en yoksul bölge olmaya devam etmiştir. Bölgenin en önemli merkezleri olan Elazığ, Diyarbakır ve Erzurum hizmet sektörleri ağırlıklıdır. Bölgenin sahip olduğu az sayıda sanayi kuruluşu da ağırlıklıla KİT'tir. Doğu Anadolu'da, imalat sanayii dışındaki istidam olanakları da büyük ölçüde kamu sektörüyle sınırlıdır.

2. 3. Değerlendirmeler

Türkiye'de 1980'le başlayan dönemde gerek dünya ekonomisi ile eklenme biçiminde, gerekse burjuvazinin iç dengelerinde önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Dünya ekonomisi ile eklenme biçimi bakımından dışa açılma, sanayileşmede ithal ikameci politikaların sona ermesi, uluslararası ekonomik işbölümünde emek ya da hammadde yoğun ürünler ihraç eden bir az gelişmiş ülke olarak yer alma özelliklerinin öne çıktığı görülmektedir. Bu çerçevede, dış pazarlara dönük üretim yapan bir sanayi oluşmaya başlamış, buna bağlı olarak da bazı Anadolu kentleri sahip oldukları kimi avantajları kullanarak dönemi belli bir gelişme temposu yakalayarak değerlendirebilmiştir. Ancak, genel olarak ihra-

cata yönelik sanayileşme stratejisinin ilk aşamalarından öteye geçilmekte başarı sağlanamamış, ülke sanayisi ağırlıkla iç pazara dönük olma özelliğini korumuştur. Dış dünya ile eklemlenmedeki bu durum, burjuvazinin iç yapılanmasında tekeli grupların ağırlığını artırışı ile birleşince, sanayinin coğrafi dağılımındaki eşitsizlik iyice artmıştır. Kamunun bölgesel gelişme farklarını dengelemede işlevsiz kalmasıyla birlikte, sınırlı sayıda gelişen il ve bölgeye karşılık ülkenin büyük bölümü gerileme sürecine girmiştir.

Sanayinin coğrafi dağılımındaki değişime bakıldığında, devletin imalat sanayiinden çekilmesinin, bölgesel dengesizliği azaltabilecek en temel politika araçlarını ortadan kaldırdığı anlaşılmaktadır. Zira, ülkenin geri kalmış bölgelerindeki imalat sanayiinin önemli bir bölümünün kamuya ait olduğu, özel sektöre ait sanayinin bu bölgelerde iyice azaldığı ve gelişme olasılığının da hemen hemen bulunmadığı görülmektedir. Büyük sermaye yatırımlarını belli bölgelerde yoğunlaştırmaya devam ederken, yerel sermayenin atılım yapabildiği yerler sınırlıdır. Ancak, 'yeni sanayi odağı' olarak adlandırılan illerin gelişiminin 'geleneksel sanayi kentleri' aleyhine olmadığı unutulmamalıdır. Bu illerin Türkiye sanayisindeki payı da pek büyük değildir. 'Anadolu kaplanları' olarak adlandırılan illerde ortaya çıkan 'esneklik' biçimi 'pasif esneklik' olarak adlandırılan işgücü esnekliği (ucuz emek) ile sınırlı olurken, bazı gelişmiş ülkelerde var olduğu ileri sürülen türde 'aktif esneklik' (nitelikli emek, yüksek teknoloji) örneklerine ülkemizde rastlanamamaktadır (Taymaz, 1995:707-715; Ayata, 1999:100; Konukman, 1999). Geleneksel sanayi kentlerinin yakın çevresindeki gelişmeleri büyük ve orta ölçekli sermayenin yeni yatırım yeri arayışları ile, yeni sanayi odağı olarak adlandırılan kentleri ise bir bölümü 'çok ortaklı' holdingler biçimine dönüşen yerel sermayenin düşük katma değerli, küçük-orta ölçekli yatırımları ile açıklamak olanaklı görünmektedir. Bu gelişmeler, ülkenin emek piyasasındaki katmanlaşmaya yeni boyutlar eklemekte, büyük kentler ile Anadolu kentleri arasındaki ücret düzeyleri arasında önemli farklılaşmalar ortaya çıkmaktadır (Köse ve Öncü, 2000). Ancak bu farklılaşmalar, kimi Avrupa ülkelerinde olduğu gibi dirençli bir işçi sınıfı hareketinden değil, büyük ölçüde metropol kentleri ile küçük kentler arasında emeğin yeniden üretim maliyetleri arasındaki farklılaşmalardan doğmaktadır. Anadolu'daki yüksek işsizlik oranları önemli oranda yedek işgücü doğurmakta, yakın mesafedeki kasaba ve köylerde bulunan, işyerine günlük olarak gidip gelen, yarı-işçi yarı-köylü nitelikte bir işgücü ortaya çıkarmakta, bu da ücretlerin aşağıya çekilebilmesine olanak sağlamaktadır. Kırdan kente göçün sürmesi de ülkedeki emek

rezervini sürekli beslemektedir. Ancak, ihracata dönük Anadolu sanayisinin bu ücret düzeylerini bile 'yüksek' bulduğu, dış pazarlardaki rekabet gücünü arttırabilmek için ücretlerin daha düşük olduğu komşu ülkelere yatırım yapmayı bile düşünebildiği görülmektedir (Ayata, 1999:109). Bu durum, büyük sermayenin anılan sektörlere neden fazla ilgi göstermediğini de açıklamaktadır.

Öte yandan, sektörel gelişmeler bakımından, hizmet sektörleri tarım ve sanayi aleyhine önemli bir ağırlık kazanmıştır. Tarımdaki gerilemeye paralel olarak kırsal kesime dönük kent ve kasabalardaki hizmet sektörleri de gerilerken, özellikle büyük kentlerdeki hizmet sektörleri önemli oranda büyümüştür. Büyük sermayenin hizmet sektörlerine yönelişi birikim süreçlerinde kentlerin önemini arttırmıştır. Bu durum, önceki dönemde daha çok küçük burjuvazinin damgasını vurduğu kentlerde önemli bir değişim doğurmuş, kentler büyük sermayenin yatırım stratejilerinin açık izlerini taşımaya başlamıştır. Yine dışa açılma sürecinde doğan dış açıkların bir ölçüde de olsa karşılanması konusunda turizm sektörü öne çıkmış, bu da Ege ve Akdeniz kıyılarına yönelik sermaye ve işgücü akımını arttırmıştır. Ancak, ülke ekonomisine bütün olarak bakıldığında sanayileşmede başarılı olunamamasına bağlı olarak, büyük kentlere önceki dönemden armağan olarak kalan informal sektörün büyük bir şişme oluşturduğu, önemli bir nüfusu bünyesine çektiği gözlenmektedir. Bu durum özellikle büyük kentleri etkisine alan gelişmelerden bir başkasıdır.

Buna karşılık, Türkiye ekonomisinde egemen olan politikalar, pek çok Anadolu kentini gerileyen bölgeler içine sokmaktadır. 'Kentten kente göç' olarak adlandırılan sürecin altında yatan gelişmelerde, biri de budur. Tarımın gerileyişi de hesaba katıldığında, gerileyen bölgelerde yer alan kent ve kasabalarda yer alan hizmet sektörlerinin ve küçük sanayinin yerel pazarın küçülmesine dayalı bir daralma yaşadığı görülmektedir. Daha çok yerel pazara dönük hizmet sektörlerinde yer alan yerel sermaye grupları bu duruma en duyarlı kesimdir. Yerel pazara dönük üretim yapan küçük sanayi de aynı kapsama sokulabilir. Taşra siyasetini de elinde tutan bu kesim, yereldeki tüketim talebini ve istihdam olanaklarını artırıcı arayışlar içine girmektedirler. 'Yarışan yerellikler' olarak adlandırılan olgunun arkasında bunun önemli bir payı vardır. Bunlar, kendi birikimleri ile sanayileşme şansına sahip olmadıklarından, büyük sermayeyi illerine çekebilme çabasına girmekte, en uygun yatırım koşullarını (karşılıksız kamu arazisi tahsis, teşvikler vs.) sağlamaya çalışmaktadır. KÖY statüsüne alınma, OSB, serbest

bölge kurulması yönündeki yerel talepleri bu çerçevede ele almak mümkündür. Ancak, KÖY politikasının sanayinin coğrafi dağılımını yönlendirmesinden çok, sermaye kesiminin teşvik sistemini yönlendirdiği görülmektedir. Dolayısıyla, teşvikli yatırımların büyük bölümü yine gelişmiş bölgelere yapılmış, KÖY politikası bölgesel dengelerin sağlanmasında başarılı olamamıştır (Sönmez, 1998). Öte yandan, imalat sanayiinden çekilen devlet üzerinde de taşra siyaseti aracılığı ile etkide bulunup üniversite, fakülte, yüksek okul, yatılı okul, askeri birlik vb. açılması, il-ilçe-belde kurulması yolu ile yereldeki alım gücünü ve tüketimi büyütecek arayışlar içine girilmektedir. Türkiye’de kamu hizmetlerinin büyük bölümünün il, ilçe ya da belde düzeyinde sunulması ve mevcut statüden daha yüksek bir yönetsel statüye geçişin yerleşim merkezine yeni kamu hizmetleri/kurumları/istihdamı getirmek gibi bir sonucu olması, bu arayışların artışına yol açmaktadır. Son yıllarda taşra üniversitelerinin artışı ve il-ilçe-belde sayısındaki patlamanın gerisindeki ‘siyasi’ faktörler bu bağlamda incelenmelidir.

Ancak, ‘yanışan yerellikler’ olgusunun pek de yeni bir gelişme olmadığı da belirtilmelidir. Özellikle tüketime yönelik ekonomik faaliyetlerde bulunan sermaye kesimleri yerel talebi büyütmeyle yönelik benzer çabaları geçmişte de gösteriyordu. Değişen, yanışma konuları ve mekanizmalarıdır. Bu çerçevede, yönetim ölçeğinin büyümesi talebinin büyük sermayeden, küçültülmesi talebinin de yerel sermayeden kaynaklandığı söylenebilir (Ayman Güler, 1998). Hükümetlerin taşranın siyasi desteğini korumak için bu tür taleplere karşı tavizkar davrandığı görülmektedir.

Yerel sermayenin sanayileşmeyi sağlayamadığı iller-bölgeler büyük sermayeyi çekebildikleri ölçüde gelişme şansına sahiptir. Ancak bunda, çokça söylendiği gibi altyapı en önemli faktör değildir. Geri kalmış bölgelere kurulan ve sayıları hızla artan OSB ve serbest bölgelerin bu illeri sanayileştirmek yönündeki etkisi çok sınırlı kalacaktır. KİT’lerin özelleştirilmesine dayalı sermaye transferleri, bazı bölgelerde yerel sermayenin sanayicileşmesinde başlangıç olabilecektir. Ancak, yöreye yeni bir sanayi kuruluşu kazandırmış olmayan bu özelleştirmelerin önemli bir bölümünün de fabrikaların kapanması ile sonuçlandığı, varolan sanayi temelini iyice yok ettiği de unutulmamalıdır.

Öte yandan, son on yılda tekelleşmenin yeni bir dalgası perakende ticaret alanında ‘hipermarketler’ ve ‘süpermarketler’ biçiminde gelişmektedir. Genellikle nüfusu 100 binin üzerindeki pek çok Anadolu

kentinde büyük sermayeli ve yabancı ortaklı hipermarket ağlarının kurulmaya başlanması yerel sermaye birikimi önünde yeni bir engel olarak ortaya çıkmaktadır. Bu eğilim 1970'lerde yerel sermaye tarafından durdurulabilmişti (Tekeli-Menteş, 1978: 26-27). Yerel sermayenin günümüzde bunu durdurabilecek güçte olmadığı görülürken, ortak girişimlerin başarılı örneklerine de pek fazla rastlanamamaktadır. Ancak, 'çok ortaklı' holdingler bu alanda da önemli bir paya sahiptir. Küçük-orta ölçekli ticaret sermayesinin bir bölümü ise tekelleşme sürecinde 'supermarket'e dönüşerek yükselmektedir (Sönmez, 1998:128-137). Büyük sermayenin ürünlerini pazarlama aşında hipermarketlerin ağırlığının artışı, bayilik ağıнын payını da azaltmaktadır. Bu durum, büyük sermaye - yerel sermaye ilişkisine yansımakta, ticaret üzerinden yerel sermaye birikiminin olanakları daralmaktadır. Öte yandan, hipermarketler, büyük sermayenin, küçük-orta ölçekli sanayi üzerinde 'fason üretim', tarım üzerinde de 'sözleşmeli üreticilik' yoluyla yeni egemenlik biçimlerini kurmaktadır.

Bölgesel dengesizliğin en önemli göstergelerinden biri de tarımda ortaya çıkmakta, tarım hasılasındaki payı artan illerin genellikle ülkenin batı ve güneyinde yoğunlaştığı, ülkenin diğer bölgelerindeki illerin paylarının ise genellikle azaldığı görülmektedir. Boratav'ı (1991) izleyerek söylenecek olursa, 1980 sonrasında tarım fiyatlarındaki düşüşü sayılan bölgeler verimlilik artışı ile bir ölçüde telafi edebilirken, diğer bölgeler aynı başarıyı gösterememiş, dolayısıyla bu bölgeler daha fazla göç vermiştir. Bu bölgelerin bir bölümünde ortaya çıkan 'ekonomi dışı' nedenlere dayalı göçler de büyük boyutlara ulaşmıştır. Gerileyen bölgelerde, kamunun tarım politikalarında daha aktif önlemler alması gerekliliği doğmakla beraber, bu konuda pek fazla umut ışığı görünmemekte, aksine Dünya Bankası yönlendirmesi altında tarım kesimine yönelik desteklerin azaltılması öngörülmektedir. Bu planların gerçekleşmesi durumunda, kırsal kesimden kaynaklı göçün yeni bir ivme kazanacağı anlaşılmaktadır. Zaten genç nüfusunu büyük ölçüde yitirmiş bulunan kırsal kesimde yakın gelecekte 'insansız köyler' in sayısında büyük artış gerçekleşeceği de öngörülebilir.

Sonuçta, 'bölgesel eşitsizlik', eşitsizliklerin yeniden üretiminin önemli mekanizmalarından biridir. Bu çerçevede, bölgesel eşitsizliklerin giderilmesine dönük politika arayışları zorunludur. Ancak, bölgesel dengesizliklerin giderilmesi konusunda hemen hemen 'tek' seçenek olarak sunulan 'Anadolu sermayesi' ve KOBİ'lerin bunu sağlayamayacakları açıktır.

Sonuç

Dünya ve Türkiye ekonomisinde son yirmi yılda ortaya çıkan yeni eğilimler hakkında daha 'iyimser' yorumlar da bulunmaktadır. Genellikle, fordizm ve post-fordizmi bir 'sanayi örgütlenme tarzı' olarak ele alan ve dünya ekonomisindeki değişimi 'fordizmden post-fordizme geçiş' olarak değerlendiren kuramlara dayanılarak yapılan bazı yorumlara göre, "büyük ölçekli, standart mallar üretimi üzerine kurulu sanayi örgütlenmesine sahip (fordist) eski sanayi bölgeleri gelişmelere uyum sağlayamayarak hızlı bir gerileme sürecine girerken, kırsal ve az gelişmiş olarak nitelenen bazı bölgelerde büyük ölçüde özkaynak, yerel girişimcilik, esnek üretim (post-fordist) teknolojileri ve ilişkileri, dayanışma, güven ve örgütlenme kapasitesi gibi içselleştirilmiş faktörlere dayalı olarak gelişen bölgeler (yeni sanayi odakları) ortaya çıkmaktadır". Buna göre, "küçük ve orta ölçekli sanayiler temelinde, ihracata dönük, sektör-ürün bazında uzmanlaşmış, ağ tarzı ilişkiler kurmuş, değişimi algılayan, teknolojiyi yenileyen, girişimci, rekabetçi" tarzda bir sanayileşmenin hem ülke ekonomisinin dünya ekonomisi içindeki, hem de geri kalmış bölgelerin ülke ekonomisi içindeki konumunu geliştirmesini sağlayacağı ileri sürülmekte, esnek uzmanlaşmaya dayalı ulusal ve bölgesel kalkınma stratejileri önerilmektedir (DPT, 2000: 179-181). Hem Türkiye ekonomisindeki ağırlığının abartıldığı ölçüde büyük olmadığı görülen, hem de yarattığı toplumsal tablo pek parlak sayılmayan 'yeni sanayi odakları' olgusuna 'güzelleme yapmak' anlamına gelen bu kuramların yaşanan süreci çözümlenmekte de ciddi kısıtları bulunmaktadır. Öncelikle, sanayide entegre tesislerin tamamen devre dışı kalması ve üretimin bazı aşamalarının firma dışına atılması eğilimi genellenebilir nitelikte değildir. Entegre tesislere yönelme ya da üretimin farklı aşamalarını parçalayarak alt-sözleşme ilişkileri kurma seçenekleri sektördeki çeşitli faktörler dikkate alınarak tercih edilebilmektedir. Bu nedenle söylenenin tam tersi eğilimler de gözlenebilmektedir. Önemli bir artışın gözlemlendiği alt-sözleşme ilişkilerinin kurulduğu durumlarda da bu ilişkiler genel kural olarak büyük firmaların belirleyiciliğinde yürümekte, 'eşitlikçi', 'dayanışmacı' vb. bir yapı arz etmemektedir (Ercan, 1998; Erendil, 2000; Ayata, 1999). Küçük-orta ölçekli ve sermayeli sanayilerin hangi sektörlerin hangi alt dallarında gelişebildiği hangilerinde söz konusu bile olmadığı konusunda bile ayırım yapmaktan kaçınan, analizlerini yalnızca iş örgütlenmesi üzerine kuran, fordist bantların sanayinin önemli bir bölümünde daha da 'esnekleşmiş' bir biçimde faaliyetini sürdürdüğünü göremeyen, 'sınıf', 'sermaye birikimi' gibi kavramları dışlayan bu yaklaşımların

KOBİ'lerin ekonomideki gerçek yerini, sermaye yetersizliği gibi sorunlarını ve diğer kısıtlarını anlayamaması şaşırtıcı değildir. Fordizmle 'tekelleşme', esnek uzmanlaşma ve post-fordizmle de 'rekabet'i örtük biçimde özdeşleştiren⁵, bu nedenle de kapitalizmin gelişme eğilimlerini çözümlenmekte ciddi kısıtları bulunan bu kuramlara dayanılarak 'KİT karşıtlığı' ve 'özelleştirme savunusu' da yapılabilmektedir (DPT, 2000). Aslında 'esnek uzmanlaşma' tezlerine dayalı politika önerileri uygulamada, gelişmiş ülkelerin bağımlı ülkelere sunduğu 'emek ya da hammadde yoğun sektörlerde uzmanlaşma', 'ucuz emeğe dayanma' seçeneğinden başka bir sonuca yol açmamaktadır. KOBİ'ler üzerinde estirilen umut fırtınasını da bu çerçevede değerlendirmek uygun olacaktır. Bu umut fırtınası, yaşanan sürece tutunmaya çalışan taşra sermayesi ve siyaseti ile ona yeni gelişme rotaları göstermek zorunda olan büyük sermaye ve merkezi siyaset ilişkilerinde yeni yankılar bulmaktadır.

Tablo 4: İllerin Nüfustaki ve Kayıtlı İstihdamdaki Payları

NÜFUS PAYI (%)		SSK'LI İSTİHDAMDA PAYI (%)		ÜCRET- LERİN FAAL NÜFUSA ORANI (%)	KAMU'NUN SSK'LI İSTİHDAMDA PAYI (%)
1980	1997	1980	1998	1990	1998
İstanbul 10.60	İstanbul 14.67	İstanbul 26.46	İstanbul 28.62	İstanbul 74.26	Van 67.3
Ankara 6.38	Ankara 6.36	Ankara 8.13	Ankara 8.73	Ankara 61.30	Mardin 64.6
İzmir 4.42	İzmir 4.88	İzmir 7.76	İzmir 8.35	İzmir 60.08	Hakkari 63.6
Konya 3.49	Konya 3.45	Zonguldak 4.23	Bursa 5.25	Kocaeli 57.30	Muş 63.5
Adana 3.32	Adana 3.39	Bursa 3.64	Antalya 3.04	Bursa 50.90	Bitlis 61.4
Bursa 2.57	Bursa 3.09	Adana 3.45	Kocaeli 2.93	Eskişehir 48.96	Rize 59.6
Samsun 2.25	İçel 2.41	Kocaeli 3.12	Adana 2.70	Tekirdağ 44.70	Ağrı 58.6
Zonguldak 2.13	Antalya 2.35	Konya 2.27	Konya 2.22	Adana 44.05	Erzincan 56.9
Manisa 2.11	Urfa 2.08	Eskişehir 1.94	Zonguldak 1.74	Aydın 43.75	Siirt 55.5
Balıkesir 1.91	Dişarbakır 2.04	İçel 1.85	Tekirdağ 1.66	Kayseri 43.27	Artvin 53.1
Hatay 1.91	Gaziantep 1.97	Kayseri 1.72	İçel 1.66	G. Antep 41.54	Erzurum 49.9
İçel 1.89	Manisa 1.95	Hatay 1.64	Manisa 1.66	Kirklareli 40.44	Dişarbakır 49.7
Gaziantep 1.81	Hatay 1.91	Samsun 1.58	Denizli 1.66	İçel 39.17	Tokat 47.0
Erzurum 1.79	Kocaeli 1.86	Manisa 1.56	Muğla 1.58	Bilecik 37.99	Tunceli 46.8
Dişarbakır 1.74	Samsun 1.86	Balıkesir 1.56	Kayseri 1.53	Antalya 37.72	Kars 46.3
Kayseri 1.74	Zonguldak 1.65	Rize 1.51	Eskişehir 1.44	Isparta 37.13	Kastamonu 45.0
Sivas 1.68	Balıkesir 1.64	Antalya 1.34	Balıkesir 1.43	Edirne 35.20	Sivas 44.7
Antalya 1.67	Kayseri 1.55	Aydın 1.29	Aydın 1.42	Denizli 33.33	Zonguldak 43.7
Trabzon 1.63	Aydın 1.42	Sakarya 1.10	Gaziantep 1.42	Zonguldak 33.12	Adıyaman 43.1
Aydın 1.46	Erzurum 1.41	Gaziantep 1.07	Hatay 1.16	Muğla 32.75	Urfa 42.8
Denizli 1.35	Trabzon 1.36	Sivas 1.04	Samsun 1.17	Erzincan 32.30	Elazığ 42.3
Urfa 1.35	Denizli 1.30	Trabzon 0.99	Sakarya 1.11	Manisa 32.29	Bingöl 42.1
Kocaeli 1.34	Sakarya 1.16	Denizli 0.94	Trabzon 0.91	Balıkesir 31.75	Çankırı 39.8
Sakarya 1.23	Sivas 1.12	Erzurum 0.94	Rize 0.65	Çanakkale 31.47	G.hane 39.7
Eskişehir 1.22	Eskişehir 1.04	Dişarbakır 0.86	Dişarbakır 0.60	Hakkari 31.38	Amasya 39.2
Muğla 0.98	Muğla 1.00	Muğla 0.80	Sivas 0.56	Hatay 31.33	Niğde 36.4
Rize 0.81	Tekirdağ 0.87	Tekirdağ 0.78	Urfa 0.47	Elazığ 30.73	Sinop 36.3
Tekirdağ 0.81	Rize 0.53	Urfa 0.47	Erzurum 0.46	Malatya 30.64	Kütahya 35.8

* DİE ve SSK verilerinden hesaplanmıştır

Tablo 5: İllerin GSYİH Payları

GSYİH (%)		TARIM (%)		SANAYİ (%)		HİZMETLER (%)	
1979	1997	1979	1997	1979	1997	1979	1997
Ist. 21.19	Ist. 23.2	Konya 4.97	Konya 6.22	Ist. 30.25	Ist. 27.42	Ist. 24.90	Ist. 27.09
Izmir 7.34	Ankara 7.4	İçel 3.54	İçel 4.05	Kocaeli 9.48	Keli 11.31	Ankara 10.38	Ankara 8.98
Ankara 7.33	Izmir 7.1	Manisa 3.42	Manisa 4.01	Izmir 9.40	Izmir 8.43	Izmir 7.92	Izmir 7.11
Kocaeli 3.51	Kocaeli 4.8	Izmir 3.37	Adana 3.63	Zongul. 6.44	Bursa 5.02	Bursa 2.92	Antalya 3.53
Adana 3.39	Bursa 3.5	Ankara 3.25	Antalya 3.53	Adana 5.05	Ankara 5.13	Konya 2.83	Adana 3.52
Bursa 3.21	Adana 3.2	Bursa 3.04	Izmir 3.28	Ankara 5.03	Adana 3.59	Adana 2.74	Bursa 3.11
Konya 3.02	İçel 2.8	Antalya 3.02	Urfa 3.08	Bursa 3.86	Zongul. 2.95	B.kesir 1.93	İçel 2.51
Zongul. 2.81	Antalya 2.7	Adana 2.73	Ankara 2.83	İçel 2.42	Manisa 2.82	Manisa 1.91	Konya 2.48
İçel 2.27	Konya 2.4	B.kesir 2.66	Aydın 2.72	Konya 1.81	İçel 2.57	Samsun 1.87	Kocaeli 2.28
Manisa 1.99	Manisa 2.2	Samsun 2.57	Hatay 2.66	Kayseri 1.78	Konya 1.90	İçel 1.60	G.Antep 1.65
Samsun 1.89	Zongul. 1.6	Erzurum 2.02	Samsun 2.57	Kütahya 1.71	Kırklar 1.47	Kastam. 1.60	Hatay 1.63
B.kesir 1.80	Hatay 1.6	Niğde 1.89	Niğde 2.52	Kastam. 1.59	Kütahya 1.35	Hatay 1.57	Aydın 1.61
Antalya 1.61	B.kesir 1.5	Kars 1.84	B.kesir 2.41	Samsun 1.40	T dağ 1.27	Antalya 1.56	Manisa 1.49
E.şehir 1.53	G.Antep 1.5	Aydın 1.72	Denizli 2.40	Elazığ 1.39	G.Antep 1.22	Aydın 1.54	Muğla 1.43
Hatay 1.52	Aydın 1.4	Kastam. 1.68	Bursa 2.17	Hatay 1.34	B.kesir 1.16	Zongul. 1.53	B.kesir 1.42
Kayseri 1.47	Muğla 1.4	N.şehir 1.68	D.bakır 2.17	Rize 1.09	Kastam. 1.11	Denizli 1.51	Samsun 1.41
Denizli 1.42	Samsun 1.4	Çorum 1.65	Ordu 2.02	Denizli 1.05	Tokat 1.07	Kocaeli 1.35	Kayseri 1.30
Aydın 1.34	Denizli 1.3	Denizli 1.65	K.Maraş 1.89	Manisa 1.01	Sakarya 1.06	G.Antep 1.33	Denizli 1.26
Kütahya 1.22	Kastam. 1.2	D.bakır 1.65	Muğla 1.89	T dağ 0.95	Hatay 1.05	Kayseri 1.27	Kastam. 1.23
G.Antep 1.22	Kayseri 1.2	G.Antep 1.65	Afyon 1.75	Trabzon 0.86	Samsun 0.96	Trabzon 1.22	Zongul. 1.21
Trabzon 1.21	D.bakır 1.2	Mardin 1.62	Bolu 1.60	B.kesir 0.86	Muğla 0.95	K.Maraş 1.08	D.bakır 1.14
Sakarya 1.04	Tekirdağ 1.1	Hatay 1.61	Siiirt 1.54	Sakarya 0.79	Kayseri 0.91	Kütahya 1.05	Trabzon 1.05
Ç.kale 0.98	Sakarya 1.1	Trabzon 1.61	Trabzon 1.53	G.Antep 0.67	Malatya 0.87	Sakarya 1.03	Sakarya 0.94
Erzurum 0.98	Trabzon 1.0	Ordu 1.57	G.Antep 1.50	Aydın 0.65	K.Maraş 0.87	Ç.kale 1.02	T dağ 0.90
T dağ 0.97	K.Maraş 1.0	K.Maraş 1.52	Ç.kale 1.47	Muğla 0.58	D.bakır 0.78	Sivas 1.00	Çorum 0.82
K.Maraş 0.96	Bolu 0.9	Bolu 1.52	Ist. 1.35	Antalya 0.55	Ç.kale 0.77	Muğla 0.96	Bolu 0.79
Muğla 0.94	Urfa 0.9	Kayseri 1.51	Edirne 1.32	Isparta 0.51	Bolu 0.74	Afyon 0.92	Erzurum 0.78
Edirne 0.88	Kütahya 0.8	Ç.kale 1.51	Kars 0.83	Ç.kale 0.49	Denizli 0.72	Edirne 0.91	K.Maraş 0.78
Bolu 0.88	Malatya 0.8	Afyon 1.49	Erzurum 0.75	Kırklar 0.37	Bilecik 0.71	Erzurum 0.91	Ç.kale 0.73

* DİE verilerinden hesaplanmıştır

Tablo 6: İllerin imalat sanayi katma degerindeki payları (%) (1983-1996)

GIDA İÇKİ İTİTİM		TEKSTİL-DERİ		AĞAÇ-MOBİL-YA	
1983	1996	1983	1996	1983	1996
İstanbul 32,33 İzmir 17,70 Adana 9,60 Malatya 5,65 Konya 3,27 Ankara 2,99 Bursa 2,88 Rize 1,92 Tekirdağ 1,81 Samsun 1,80	İzmir 24,16 İstanbul 18,46 Bursa 5,82 Konya 5,41 Ankara 4,51 Adana 3,75 Manisa 3,52 Balıkesir 3,40 Kocaeli 2,92 Eskişehir 2,57	İstanbul 36,06 Bursa 11,13 Adana 9,76 İzmir 6,90 Ankara 4,79 İçel 4,30 Kayseri 3,90 Tekirdağ 3,00 Edirne 3,00 Kocaeli 2,80 Aydın 2,51	İstanbul 39,60 Bursa 13,13 Tekirdağ 6,97 İzmir 6,29 Adana 5,55 Denizli 4,79 Kayseri 4,22 G. Antep 2,96 İçel 2,22 Kocaeli 1,94	İstanbul 20,80 Bolu 19,15 Ankara 7,84 Kocaeli 7,69 Kütahya 3,00 Samsun 2,95 Arvin 2,58 Sinop 2,56 Zonguldak 1,95 İzmir 1,83	Bolu 15,01 Kayseri 13,10 Ankara 12,65 İstanbul 11,20 Kocaeli 7,68 Bursa 6,29 İçel 4,67 Tekirdağ 4,33 Zonguldak 3,13 İsparta 2,41 1,45
KAGIT-BASIM		KİMYA		ANA METAL SANAYİ	
1983	1996	1983	1996	1983	1996
İstanbul 47,80 Kocaeli 19,90 Mugla 8,30 Balıkesir 6,80 İzmir 6,40 Ankara 3,19 Giresun 2,25 Zonguldak 1,95	İstanbul 56,30 İzmir 10,33 Ankara 3,35 Mugla 2,12 Tekirdağ 1,82 Zonguldak 1,50 Kocaeli 1,50 İçel 1,46	Kocaeli 47,06 İçel 18,62 İzmir 16,04 İstanbul 12,70 Adana 2,70 Siirt 1,36 Bursa 1,27 Balıkesir 1,04	Kocaeli 29,19 İzmir 20,80 İstanbul 17,47 İçel 10,85 Ankara 8,42 Adana 2,67 Kırklareli 1,36 Ankara 1,23	İstanbul 37,02 Kocaeli 19,15 İzmir 12,47 İstanbul 8,46 İlaly 7,05 Ankara 4,10 Konya 3,55 Ankara 2,47	Zonguldak 12,50 Kocaeli 12,65 İlaly 10,55 İstanbul 10,12 Bursa 8,29 İzmir 7,39 Konya 2,95 Ankara 2,88
TAS-İOPRAGA DAVAYI SANAYİ		METAL-ESYA-MAKİNE SANAYİ		İMALAT SANAYİ TOPLAMI	
1983	1996	1983	1996	1983	1996
İstanbul 23,26 Kocaeli 14,72 İzmir 6,70 Kırklareli 6,43 Adana 3,20 Konya 2,82 Ankara 2,75 Çorum 2,20 Manisa 1,56 İçel 1,53	İstanbul 21,59 İzmir 9,74 Kocaeli 9,51 Kırklareli 9,10 Bilecik 7,10 Çanakale 5,80 Ankara 3,85 İçel 3,49 Adana 3,37 Eskişehir 2,67	İstanbul 45,03 Ankara 14,03 Kocaeli 10,68 Bursa 10,20 İzmir 7,66 Eskişehir 2,11 Tekirdağ 1,56 İçel 1,15 Manisa 1,12 Denizli 1,05	İstanbul 34,81 Ankara 10,75 Bursa 10,60 Kocaeli 10,08 İzmir 7,89 Sakarya 4,69 Tekirdağ 4,43 Eskişehir 3,24 Manisa 3,18 Bilecik 2,23	İstanbul 27,52 Kocaeli 18,28 İzmir 11,90 İçel 6,82 Bursa 4,77 Adana 4,34 Ankara 3,91 Zonguldak 3,80 Konya 3,30 Malatya 1,41 1,23	İstanbul 26,50 İzmir 13,87 Kocaeli 12,97 Bursa 6,48 Ankara 6,24 İçel 3,91 Adana 3,32 Tekirdağ 2,49 Zonguldak 2,16 Manisa 1,75

DİE verilerinden hesaplanarak oluşturulmuştur.

Tablo 7: Gelişen illerin çeşitli göstergeler bakımından karşılaştırılması

İLLER	İMALAT SANAYİNDE KATMA DEĞER PAYLARI (%)		İMALAT SANAYİNDE İSTİHDAM PAYLARI (%)		SSK'LI İSTİHDAMDA PAYLAR (%)	
	1983	1996	1993	1996	1980	1998
İstanbul	27.52	26.50	28.94	29.72	26.46	28.62
Kocaeli	18.58	12.97	6.53	4.64	3.12	2.93
Bursa	4.77	6.48	5.15	7.93	3.64	5.25
Tekirdağ	1.21	2.49	1.54	3.13	0.78	1.66
Kırklareli	0.58	1.45	0.58	1.01	0.57	0.67
Sakarya	0.69	1.20	1.34	1.12	1.10	1.11
Bilecik	0.35	1.19	0.59	1.03	0.36	0.47
Eskişehir	0.84	1.40	1.80	1.58	1.94	1.44
Balıkesir	0.86	1.03	1.05	1.14	1.56	1.43
Çanakkale	0.54	0.79	0.60	0.43	0.60	0.66
İzmir	11.90	13.87	9.18	10.13	7.76	8.35
Manisa	0.81	1.75	1.29	1.91	1.56	1.66
TOPLAM	68.65	71.12	58.59	63.77	49.45	54.25
Edirne	0.72	0.43	0.92	0.82	0.67	0.51
Denizli	0.53	1.50	0.99	2.75	0.94	1.66
Afyon	0.26	0.25	0.65	0.65	0.70	0.65
Uşak	0.08	0.14	0.30	0.58	0.33	0.45
G.Antep	0.48	0.85	0.92	2.03	1.07	1.42
K.Maraş	0.07	0.35	0.24	0.64	0.73	0.69
Adıyaman	0.09	0.06	0.18	0.24	0.19	0.28
Konya	1.41	1.41	2.51	2.05	2.27	2.22
Kayseri	0.99	1.41	1.74	2.16	1.72	1.53
Malatya	1.23	0.35	0.87	0.72	0.95	0.65
Çorum	0.16	0.25	0.22	0.48	0.44	0.53
TOPLAM	6.02	7.00	9.54	13.12	10.01	10.59

DİE ve SSK verilerinden hesaplanarak oluşturulmuştur.

Notlar

1- Aslında bu tezlere pek çok örnek verilebilir. Ancak bu çalışmada 'açık sözlü' olması, tezlerin nicel verilerle kanıtlanmaya çalışılması gibi erdemleri bakımından DPT (2000)'in esas alınması uygun görüldü. Post-fordizm teorilerinin eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Taymaz (1993). Taymaz post-fordizm teorilerini, (1) fordizmi bir 'sanayi örgütlenme tarzı' olarak ele alan 'yeni-Smithçi' kuram, (2) bir 'teknö-ekonomik sistem' olarak ele alan 'yeni-Schumpeterci' kuram ve (3) bir 'birikim tarzı ve düzenleme biçimi' olarak ele alan 'yeni-Marksist' kuram olmak üzere üçe ayırarak incelemektedir.

2- Esnek uzmanlaşma teorilerini 'küçük burjuva hayali' olarak nitelendiren Melih Ersoy şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Kanımızca, halen gelişmiş kapitalist ülkelerde bile, bırıkalım egemen bir üretim biçimi olmayı, ne denli yaygın ve etkin olduğu ciddi tartışma konusu olan post-fordist üretim biçimini derinlemesine sorgulamadan, yüzeysel düzeyde biçimsel benzerliklere bakarak, henüz fordist üretimin alt yapısını oluşturamamış çevre oluşumlarda aramak, entellektüel bir hoşça vakit geçirmek olacaktır. (...) Bu farklı oluşumların birbirleriyle karıştırılması, anılan ülkelerde yanlış politikalar önerilmesiyle varolan kaynakların israfına yol açabilecektir." (1993: 39-40)

3- Türkiye'nin dış dengesi bakımından önem taşıyan diğer iki kalem, dış ülkelere sağlanan 'müteahhitlik gelirleri' ile 'işçi dövizleri'dir.

4- Türkiye imalat sanayiinin alt dallarının 'ihracatçı', 'ithalata rakip' ve 'rekabetçi olmayan' biçiminde sınıflandırılması için bkz. Erat (1998:53), Köse-Yeldan (1998:62), 'Emek-yoğun', 'hammadde-yoğun', 'ölçek-yoğun' ve 'farklılaştırılmış ve bilim bazlı' mallar biçimindeki bir sınıflama ve bunların ihracat, ithalat, verimlilik, istihdam, ücret göstergeleri için bkz. Köse-Öncü (1998:146), 'Tekelci', 'oligopolcü' ve 'rekabetçi' ayırımına göre yapılan bir sınıflandırma ve bunların ücret, dış ticaret gibi göstergeleri için bkz. Köse-Yeldan (1998:62), 'Geleneksel sanayi kentleri' ve 'yeni sanayi kentleri' biçiminde bir sınıflama ile bunların kimi parametreler bakımından karşılaştırmalı değerlendirmesi için bkz. Köse-Öncü (1998 ve 2000), DPT (2000).

5- David Harvey, 'esnek uzmanlaşma' ile 'rekabetçilik' arasında kurulmaya çalışılan bağlantıları eleştirirken şunları söylemektedir: "Ben de esnekliğin, hem politik, hem de ekonomik gücün ademi-merkezileşmesi yönünde bir etkisinin az olduğunda, ya da hiç olmadığında, ama ademi-merkezi taktikler aracılığıyla son derece merkezileşmiş kontrolü devam ettirmekte etkisi olduğu üzerinde ısrarlıyım. Son on yıllarda çok uluslu sermayenin yoğunluğundaki artışa tanık olundu; fark, iktidarın artan ölçüde özerk gözükten şirketler ve etkinlikler ağı aracılığı ile örgütlenmesidir." (1993: 89)

Kaynaklar

- Ayata, S. (1999) "Bir Yerel Sanayi Odağı Olarak Gaziantep'te Girişimcilik, Sanayi Kültürü ve Dış Ekonomik Dünya İle İlişkiler", *Ekonomide Durum*, 6, 85-112.
- Ayman Güler, B. (1997) "Küreselleşme ve Yerelleşme: Yerel Altyapı Sektörü", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 6 (3), 62-77.
- Ayman Güler, B. (1998) *Yerel Yönetimler: Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım*, 2. Baskı, Ankara: TODAİE.
- Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Konferansı - Habitat II (1996) *Türkiye Ulusal Rapor ve Eylem Planı*, İstanbul: Habitat II Kent Zirvesi.
- Boratav, K. (1989) *Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)*, 2. Baskı, İstanbul: Gerçek.
- Boratav, K. (1991) *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İstanbul: Gerçek.
- Boratav, K. (1995) "İktisat Tarihi (1981-1994)", Sina Akşin (ed.), *Bugünkü Türkiye* (Türkiye Tarihi, cilt:5) içinde, İstanbul: Cem, 159-213.
- Boratav, K. ve E. Türkcan (der.) (1993) *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Buğra, A. (1995) *Devlet ve İşadamları*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim.
- Bulutay, T. (der.) (1998) *İmalat Sanayiinde İstihdam*, Ankara: DİE.
- Çulhaoğlu, M. (1996) "Varoşlar ve Kent Yoksulluğu: Sınıf Mücadelesinde Mekan ve Bütünlük Sorunları", *Sosyalist Politika*, 10, 83-122.
- DPT (1982) *Türkiye'de Yerleşim Merkezlerinin Kademelenmesi*, 2 cilt, Ankara: DPT.
- DPT (1998) *İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (1996)*, Ankara: DPT.
- DPT (2000) *Bölgesel Gelişme* (8. Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu), Ankara: DPT.
- Eraydın, A. (1983) *Bölge Merkezlerinin Sanayi Yapısı Araştırması*, Ankara: DPT.
- Eraydın, A. (1988) "Sermaye Birikim Sürecinde Kentler", *Defter*, 5, 133-153.
- Eraydın, A. (1992) *Post-Fordizm ve Değişen Mekansal Öncelikler*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Ercan, F. (1998) "Neo-liberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Birikim Süreci ve Değişen Sermaye İçerik Bileşenleri: 1980 Sonrası İçin Bir Çerçeve Denemesi", *Sanayi Kongresi '97* (bildiriler kitabı) içinde, Ankara: TMMOB-MMO, 161-185.
- Ercan, F. (1999) "Sermaye Birikim Sürecinde Bölgesel Kalkınma: Planlama ve Anadolu Sermayesi", *Ekonomide Durum*, 6, 29-54.
- Erendil, A. T. (2000) "Mit ve Gerçek Olarak Denizli", *Toplum ve Bilim*, 86, 91-

117.

Erlat, G. (1998) "Türkiye'de Dış Ticaret ve İstihdam", *DİE Çalışma İstatistikleri 1997* içinde, Ankara: DİE, 47-75.

Ersoy, M. (1993) *Yeni Liberal Politikalar ve Kentsel Sanayi*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.

Ersoy, M. ve Şengül, T. (1998) "Küreselleşme ve Yarışan Yerellikler", *Sanayi Kongresi '97* (bildiriler kitabı) içinde, Ankara: TMMOB-MMO, 135-139

Gülalp, H. (1993) *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, İstanbul: Belge.

Gülalp, H. (1998) "Sanayileşme İle Kalkınma Özdeş midir? Azgelişmişliğin Yeni Biçimleri", *Sanayi Kongresi '97* (bildiriler kitabı) içinde, Ankara: TMMOB-MMO, 119-122.

Harvey, D. (1993) "Esneklik: Tehdit mi yoksa fırsat mı", Çev: A. Kurdoğlu, *Toplum ve Bilim*, 56-61, 83-92.

Hopkins, T. K. ve I. Wallerstein (der.) (1999) *Geçiş Çağı: Dünya Sisteminin Yörüngesi (1945-2025)*, Çeviren: N. Ersoy, E. Abadoğlu, O. Akalın, Y. Kaya, İstanbul: Avesta.

Keyder, Ç. (1996) *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, 2. Baskı, İstanbul: Metis.

Kişioğlu, S. vd. (1998) "Anadolu Sanayisi Araştırması", *Sanayi Kongresi '97* (bildiriler kitabı) içinde, Ankara: TMMOB-MMO, 1-92.

Konukman, A. (1999) "Esnek Üretim Tekniklerinin Türkiye'nin Sanayileşme Stratejileri Açısından Geçerliliği", *Türk-İş Yılıhğı '99*, Cilt: 2 içinde, Ankara: Türk-İş, 363-382.

Köse, A. H. ve E. Yeldan (1998) "Dışa açılım sürecinin dinamikleri", *Toplum ve Bilim*, 77, 45-68.

Köse, A. H. ve A. Öncü (1998) "Dünya ve Türkiye ekonomisinde Anadolu imalat sanayii: Zenginleşmenin mi yoksa yoksullaşmanın mı eşiğindedeyiz?", *Toplum ve Bilim*, 77, 135-159.

Köse, A. H. ve A. Öncü (2000) "1980 Sonrası dönemde Türkiye imalat sanayii", *Toplum ve Bilim*, 86, 72-90.

Somel, C. (1996) "Üretimde küreselleşme ve kalkınma", *Toplum ve Bilim*, 69, 82-107.

Sönmez, M. (1988) *Kırk Haramiler: Türkiye'de Holdingler*, 3. Baskı, İstanbul: Gözlem.

Sönmez, M. (1992) *Doğu Anadolu'nun Hikayesi*, 2. Baskı, Ankara: Arkadaş.

Sönmez, M. (1998) *Bölgesel Eşitsizlik: Türkiye'de Doğu-Batı Uçurumu*, İstanbul: Alan.

Şen, M. (1995) "Türkiye büyük burjuvazisininin anatomisi", *Toplum ve Bilim*, 66, 46-68.

Şengül, T. (2000a) "Siyaset ve Mekansal Ölçek Sorunu", Derleyen: E. A.

Tonak, *Küreselleşme: Emperyalizm, Yerelcilik, İşçi Sınıfı* içinde, Ankara: İmge, 111-158.

- Şengül, T. (2000b) *Türkiye’de Kentleşmenin İzlediği Yol Üzerine Bir Dönemleme Girişimi*, Ankara: ODTÜ Ekonomik Araştırmalar Merkezi.
- Taymaz, E. (1993) "Kriz ve teknoloji", *Toplum ve Bilim*, 56-61, 5-41.
- Taymaz, E. (1995) "Esnek Üretime Dayalı Bir Rekabet Stratejisi Geliştirilebilir mi? Türkiye’de Fason Üretim", *Petrol-İş Yıllığı '95-'96* içinde, İstanbul: Petrol-İş, 707-716.
- Tekeli, İ. ve G. Menteş (1978) "Türkiye’de Holdingleşme ve Holding Sisteminin Mekandaki Örgütlenmesi", *Toplum ve Bilim*, 4, 16-45.
- Tekeli, İ. (1981) "Dört Plan Döneminde Bölgesel Politikalar ve Ekonomik Büyümenin Mekansal Farklılaşması", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Planlama Özel Sayısı, 369-389.
- Tekeli, İ. (1988) "Türkiye’de Yerleşmeler Kademelenmesi İçinde Kasabanın Özellikleri Üzerine Düşünceler", *Murat Sarıca’ya Armağan* içinde, İstanbul: Aybay, 317-329.
- Temel, A. (1998) "Gelişme Sürecinde Sektörel Yapıda Değişmeler: İmalat Sanayii ve İstihdam", Editör: Tuncer Bulutay, *İmalat Sanayiinde İstihdam* içinde, Ankara: DİE, 1-53.
- TÜSİAD (1999) *Türkiye’nin Fırsat Penceresinden*, İstanbul: TÜSİAD.
- Yalman, G. (1998) "Sermayenin Yeniden Yapılanması", *Sanayi Kongresi '97* (bildiriler kitabı) içinde, Ankara, TMMOB-MMO, 157-160.
- Yurt Ansiklopedisi* (1982-1983) İstanbul: Anadolu.